UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Gezichtssluiers: Draagsters en Debatten

Moors, A.

Publication date
2009
Document Version
Final published version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Moors, A. (2009). *Gezichtssluiers: Draagsters en Debatten*. (Ministerie van Women, Wijken, en Integratie). Amsterdam School for Social Science Recearch. https://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j4nvgs5kjg27kof_j9vvij5epmj1ey0/vi9wb0dwaltd/f=/blg21667.pdf

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:11 Nov 2026

Gezichtssluiers

Draagsters en Debatten

© Prof.dr. Annelies Moors

Amsterdam School for Social Science Research
Tot 1 januari 2009: International Institute for the Study of Islam in the Modern World

Universiteit van Amsterdam

31 januari 2009

Inhoudsopgave

1. Inleiding 2
1.1. Achtergronden van het onderzoek 2
1.2. Doelstelling, vragen, methoden en opzet van het rapport 2
2. Debatten en standpunten over gezichtssluiers in Nederland 4
2.1. Tijdsverloop van de discussies 4
2.2. De pieken in de kranten: veranderende contexten 5
2.2.1. De ROC zaak en de universiteiten: 2003-2004 5
2.2.2. De motie van Geert Wilders: een algeheel boerka verbod 2005-2006 10
2.2.3. Standpunt van het kabinet in 2008: veel deelverboden 13
2.2.4. Terminologie en ervaringsdeskundigen 17
2.3. Probleemdefiniëringen en oplossingen 19
2.3.1. Symbool van vrouwenonderdrukking en obstakel voor emancipatie 19
2.3.2. De openbare orde en veiligheid: is anonimiteit nog geoorloofd? 21
2.3.3. Communicatie: praktijkprobleem of voorwaarde voor actief burgerschap 22
2.3.4. Segregatie: het zich afwenden van de samenleving 24
3. Draagsters van gezichtssluiers in Nederland 26
3.1. Toegang en werkwijze 26
3.1.1. Problemen met aantallen: ‘gezichtssluiers’ en ‘draagsters’ 27
3.1.2. Achtergronden en vertekeningen 28
3.2. Levensloop, bekering en veranderingen in kledingstijl 30
3.2.1. Het bekeringsproces: innerlijk en uiterlijk 30
3.2.2. Relatie met de ouders: overtuigen en onderhandelen 33
3.2.3. Echtgenoten: partnerkeuze en beïnvloeding 36
3.3. Motivaties van de vrouwen: bronnen van inspiratie 39
3.3.1. Emoties en ervaring: liefde en ontzag voor God 40
3.3.2. Het zoeken naar kennis 41
3.3.3. Argumentaties voor gezichtssluiers 42
3.4. Deelname aan de samenleving: ambities en pragmatisme 45
3.4.1. Eigen ambities 45
3.4.2. Integratie, assimilatie en uitsluiting 47
3.4.3. ‘Het boerka-verbod’: waar gaat het over? 52
4. Conclusie: draagsters en debatten 55

1. Inleiding

1.1. Achtergronden van het onderzoek

Vanaf begin 2003 zijn gezichtssluiers een probleem geworden in Nederland. Allereerst is er de ROC affaire, waarbij drie meisjes van Marokkaanse achtergrond weigerden om hun gezichtssluiers af te leggen in het schoolgebouw, de school hen daarom geen toegang verleende, en de commissie gelijke behandeling (CGB) de school in het gelijk stelde. Vervolgens hebben een aantal universiteiten een verbod op gezichtssluiers opgenomen in hun huishoudelijke reglementen. Een nieuwe fase in het debat over gezichtssluiers begon eind 2005 toen Geert Wilders een motie voorstelde om te komen tot een verbod van de boerka in de openbare ruimte en deze vervolgens door een parlementaire meerderheid werd aangenomen. Tenslotte kwam het kabinet in februari 2008 met een brief waarin het aangeeft geen algeheel verbod te zullen invoeren, maar dat wel op een aantal specifieke deelterreinen te zullen doen.

Begin 2008 heeft het ISIM een onderzoeksvoorstel voorgelegd aan het ministerie van VROM voor een onderzoek naar gezichtssluiers in Nederland. In veel commentaren en rapporten komt telkens naar voren dat het onduidelijk is wie de vrouwen zijn die een gezichtssluier dragen. Met enige regelmaat worden er allerlei vooronderstellingen geuit, maar afgezien van de erkenning dat het om een zeer klein aantal vrouwen gaat, is er weinig bekend over de achtergronden van de draagsters, van hun motiveringen, of van de manier waarop zij wel of niet deelnemen aan de samenleving.[1] Deze vragen staan dan ook centraal in dit rapport.

1.2. Doelstelling, vragen, methoden en opzet van het rapport

De doelstelling van het onderzoek was allereerst om inzicht te verwerven in de achtergronden en beweegredenen van vrouwen om gelaatsbedekkende kleding te dragen, waarbij ook de reactie van de omgeving daarop en de effecten op hun participatie in de Nederlandse samenleving worden betrokken. Om de verhalen van de vrouwen in een context te kunnen plaatsen, is het tevens nodig een analyse te maken van hoe het publieke debat over dit onderwerp verlopen is. Het eerste deel van dit rapport gaat over dat publieke debat, het tweede deel richt zich op de verhalen van de vrouwen zelf.

Het eerste deel richt zich op de ontwikkeling van het publieke debat. Daarbij gaat het met name om de volgende vragen:
- Hoe zijn de discussies over gezichtbedekkende kleding de afgelopen zes jaar verlopen?
- Binnen welke contexten is gelaatsbedekkende kleding onderwerp van publiek debat geworden?

[1] Voor dit onderzoek is een subsidie verleend door het ministerie van VROM. Ik wil hierbij allereerst de vrouwen danken die mij zo uitgebreid te woord hebben gestaan, maar die ik niet kan noemen omdat ik hen anonimiteit heb beloofd. Daarnaast ben ik in het bijzonder dank verschuldigd aan Vanessa Vroon-Najem die haar kennis van het veld met mij heeft gedeeld; Martijn de Koning die mij heeft geholpen met adviezen over internet onderzoek en commentaar op een deel van de tekst heeft gegeven, en Hannah Leyerzapf die bij het onderzoek heeft geassisteerd door materiaal te verzamelen en uit te werken als ook door mee te werken aan de analyse van het materiaal. Ik dank Bert Schijf voor het meedenken over methodologische aspecten. En ik dank mijn ISIM collega's voor hun steun bij de ontwikkeling van dit project, in het bijzonder Marlous Willemse, Dennis Janssen en Martin van Bruinessen.

- Welke standpunten, argumenten, gevoeligheden en emoties worden daarbij naar voren gebracht?

In dit deel wordt dus onderzocht op welk moment gezichtssluiers onderwerp van debat zijn geworden, hoe de discussies (zowel het publieke als het parlementaire debat) zich de afgelopen zes jaar hebben ontwikkeld en binnen welke relevante contexten de gezichtssluier onderwerp van discussie is geworden. Er wordt beschreven wie de belangrijkste actoren in dit proces zijn geweest en welke standpunten zij hebben ingenomen. Vervolgens wordt geanalyseerd hoe 'het probleem' wordt gedefinieerd en welke oplossingen worden geboden aan de hand van vier thema's: vrouwenonderdrukking, publieke orde en veiligheid, communicatie en segregatie.

In het tweede deel van het rapport staan de draagsters van gezichtssluiers centraal en komen de volgende vragen aan de orde:

- Wie dragen islamitische gelaatsbedekkende kleding, om wat voor soort kleding gaat het, en in welke context dragen ze deze?
- Hoe is het proces verlopen om dergelijke kleding te gaan dragen of om die niet langer te dragen?
- Welke beweegredenen en inspiratiebronnen hebben moslimvrouwen om gelaatsbedekkende kleding te dragen?
- Wat zijn de effecten van het dragen van gelaatsbedekkende kleding voor hun deelname aan de Nederlandse samenleving?

In dit deel wordt allereerst kort ingegaan op wat er precies wordt bedoeld met 'gezichtssluiers' en een korte schets gegeven van de achtergronden van de geïnterviewden. Vervolgens wordt geanalyseerd hoe het proces van verandering van kledingsstijl past in hun levensloop; in het bijzonder wordt gekeken naar de relaties met ouders en echtgenoten. Daarna worden hun motiveringen en inspiratiebronnen voor het dragen van een gezichtssluier in meer detail beschreven. Het laatste deel gaat over de maatschappelijke context, hun eigen ambities, van processen van integratie en uitsluiting, en van hun visies op 'het boerkaverbod'. In de conclusie van het rapport worden de hoofdpunten samengevat aan de hand van een aantal stellingen.

Voor deze twee delen zijn verschillende onderzoeksmethoden gebruikt. In het eerste deel wordt aan de hand van krantenartikelen een tijdslijn gemaakt. De momenten waarop er duidelijk meer aandacht voor de gezichtssluier is, worden in meer detail bekeken, met daarbij aandacht voor de argumentaties die verschillende partijen naar voren brengen. Ook zijn uitspraken van de commissie gelijke behandeling en parlementaire documenten bekeken, zijn er met een aantal actoren gesprekken gevoerd en heb ik het algemeen overleg van 24 april 2008 over gelaatsbedekkende kleding bijgewoond.

Het tweede deel is allereerst gebaseerd op informele gesprekken en interviews met vrouwen die een gezichtssluier dragen, hebben gedragen of er serieus over denken er een te gaan dragen; daarnaast is er ook gebruik gemaakt van via internet verkregen informatie. De gebruikte methodes worden meer in detail beschreven in het begin van het tweede deel van dit rapport.

2. Debatten en standpunten over gezichtssluiers in Nederland

2.1. Tijdsverloop van de discussies

Op welke momenten is het dragen van gezichtssluiers onderwerp geworden van publiek debat? Om dit inzichtelijk te maken is een tabel gemaakt van alle artikelen in vier Nederlandse landelijke dagbladen (NRC, Volkskrant, Trouw en Telegraaf), waarbij de in de kop van het artikel de term gezichtssluier of een equivalent daarvan, stond.

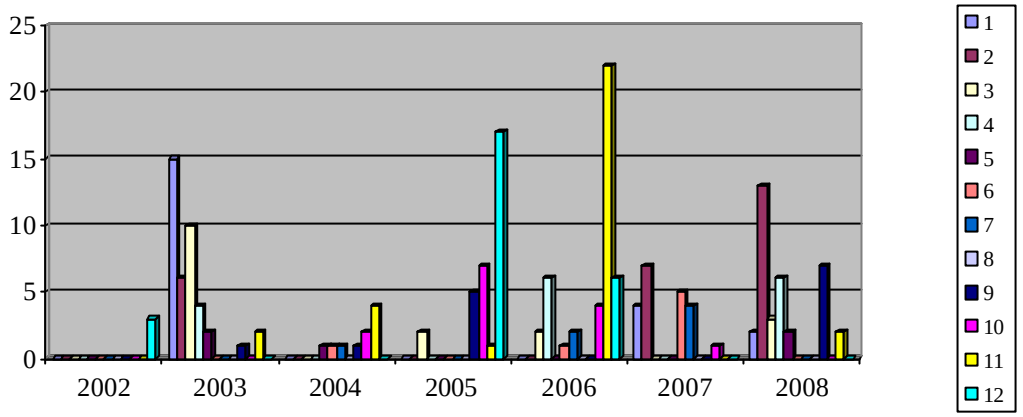

Deze tabel toont per maand het totaal aantal artikelen in de vier bovengenoemde kranten die in de titel een variant op de term gezichtssluier gebruiken.[2] Er is voor gekozen om niet alle artikelen waarin die termen gebruikt worden in dit onderzoek te betrekken omdat het daarbij om een zo groot aantal artikelen gaat dat een analyse disproportioneel veel tijd zou vragen. Bovendien bleek dat de term boerka op zeer uiteenlopende wijze wordt gebruikt in artikelen, niet alleen voor discussies over dit onderwerp in Nederland, maar ook voor gebeurtenissen elders in Europa en in artikelen over Afghanistan en Pakistan. Daarnaast bleek dat de term ook in toenemende mate metaforisch wordt gebruikt. Uit de artikelen met een variant van de term gezichtssluier in de kop zijn vervolgens die artikelen geselecteerd die gaan over de kwestie van gezichtssluiers in Nederland. Een beperking tot alleen deze artikelen is verantwoord omdat het effect van een artikel met (een equivalent van) de term 'boerka' in de kop, duidelijk groter is dan wanneer deze term alleen ergens in een artikel genoemd wordt, dat grotendeels over een ander onderwerp gaat.

Uit de tabel wordt onmiddellijk duidelijk dat er vier toppen in de tijdslijn zijn: januari 2003, december 2005, november 2006 en februari 2008. In het onderstaande zal eerst geanalyseerd worden waarom er juist in deze maanden zoveel aandacht is voor de gezichtssluier en binnen welke contexten dat gebeurde. Maar daaraan voorafgaand eerst nog een korte opmerking over de verschillen tussen kranten. Er blijken tamelijk grote verschillen in het aantal artikelen te zijn.

[2] Gezocht is op de termen niqab! niqaab! nikab! nikaab! boerka! burka! burqa! gezichtssluier en chador. Alle artikelen die gingen over kwesties buiten Nederland of waarbij deze term alleen metaforisch werd gebruikt dan wel om aandacht te trekken zijn niet meegeteld.

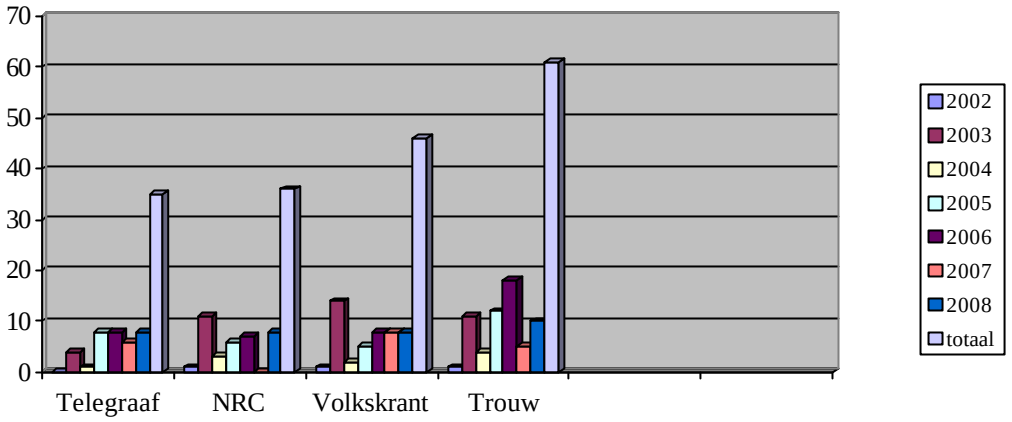

Van de vier landelijke dagbladen heeft Trouw de meeste artikelen met het equivalent van de term gezichtssluier in de titel en de Telegraaf het kleinste aantal. Er lijkt weinig verschil te zijn tussen de Telegraaf en de NRC, maar artikelen in de NRC zijn substantieel langer. De Volkskrant en de NRC hebben de meeste artikelen in 2003. De Telegraaf echter besteedt aan deze kwestie weinig aandacht in 2003, bij deze krant komt er vooral aandacht voor deze kwestie in 2005, wanneer Geert Wilders zijn motie indient voor een algeheel boerkaverbod. In de redactionele commentaren is er een duidelijk verschil tussen de Telegraaf enerzijds en de andere drie kranten anderzijds. Alleen de Telegraaf is duidelijk voor een algeheel verbod op het dragen van de boerka in de publieke ruimte.

2.2. De pieken in de kranten: veranderende contexten

De pieken in de berichtgeving in deze kranten maken duidelijk dat de media belangstelling hand in hand gaat met aandacht voor deze kwesties vanuit de politiek. Afgezien van de eerste kwestie op het ROC in Amsterdam zijn de andere pieken allemaal het gevolg van uitspraken van politici. In het volgende worden de pieken besproken binnen de maatschappelijke context.

2.2.1. De ROC zaak en de universiteiten: 2003-2004

Deze kwestie begint wanneer drie Marokkaans-Nederlandse leerlingen aan het ROC in Amsterdam naar de opleiding komen met een gezichtssluier. Een aantal docenten klaagt hierover. Nadat de schoolleiding tevergeefs had geprobeerd hen ervan te overtuigen op het schoolcomplex geen gezichtssluier te dragen, is hen op 23 januari 2003 de toegang tot de school ontzegt. De leerlingen dragen hun gezichtssluier niet tijdens de lessen, toetsen, examens, en tijdens stages, maar willen deze wel op andere plekken in het schoolgebouw kunnen dragen.

Vervolgens dienen de geweigerde leerlingen een klacht in bij de Commissie Gelijke Behandeling (CGB), waarbij zij onderscheid op basis van godsdienst claimen. Het ROC plaatst de kwestie echter in een ander kader. Het gaat niet om een verbod op de gezichtssluier als een uiting van godsdienst, maar om het feit dat het gelaatsbedekkende kleding betreft. Dit is juridisch van belang, want zo is het geen kwestie van ‘directe onderscheid op basis van godsdienst’. Het is echter nog wel een geval van ‘indirect onderscheid’, aangezien aanhangers van een bepaalde religie hier

disproportioneel door getroffen worden. Maar in het geval van *indirect* onderscheid zijn objectieve rechtvaardigingsgronden mogelijk.

Het ROC brengt inderdaad op de zitting van 7 maart 2003 een aantal van dergelijke gronden naar voren.[3] Ten eerste belemmert een gezichtsbedekkende sluier zowel de communicatie tussen docenten en deelnemers als ook tussen de deelnemers onderling. Non-verbale communicatie is met een gezichtsbedekkende sluier vrijwel onmogelijk, terwijl dit juist van groot belang in het onderwijs. Dit is met name het geval voor opleidingen, gericht op de omgang met mensen; daarnaast is het voor bepaalde vakken ook nodig om de articulatie te kunnen waarnemen. Bovendien vormt de gezichtsbedekkende sluier een ernstige belemmering voor de voortgang van het onderwijsleerproces, dat zich niet beperkt tot de klaslokalen maar zich uitstrekt tot alle activiteiten die in het schoolgebouw plaatsvinden. Ten tweede verhult de gezichtssluier de identiteit van een persoon en bemoeilijkt het het direct kunnen vaststellen of een persoon deelnemer is aan de instelling, hetgeen ook omwille van de veiligheid van medewerkers en deelnemers nodig is. Ten derde bemoeilijkt het dragen van een gezichtssluier de wettelijke taak van de school om deelnemers daadwerkelijk op te leiden voor een plaats in de Nederlandse samenleving en een beroep in de Nederlandse maatschappij.

Bij uitspraak van 20 maart 2003 wijst de CGB de klacht van de leerlingen van het ROC af, en stelt de school dus in het gelijk. De doelstelling van het verbod op gelaatsbedekkende kleding, het bevorderen van de onderlinge communicatie, het kunnen vaststellen van de identiteit van de deelnemers aan de opleiding en de naleving van wettelijke taken, is voldoende zwaarwegend, heeft niet tot doel te discrimineren, en het middel is passend (om het doel te bereiken) en noodzakelijk (niet op andere wijze te verwezenlijken en in evenredig belang met het doel). Daarmee is indirect onderscheid op grond van godsdienst, naar de mening van de CGB, objectief gerechtvaardigd.

Deze zaak is opmerkelijk omdat in een vergelijkbaar geval in het jaar 2000 de CGB tot een andere uitspraak is gekomen.[4] In dat geval ging het om een leerlinge die een opleiding volgde voor apothekersassistente en een gezichtssluier droeg. De instelling, argumenteerde dat gelaatsbedekkende kleding een obstakel vormt voor de voortgang van het leerproces, de beroepsparticipatie en de identificeerbaarheid bij toetsten. Ter zitting bleek dat voor het laatste probleem al een oplossing was bedacht, terwijl de twee andere argumenten de commissie niet overtuigden, aangezien docenten er verschillend over dachten en het onderwijs niet aantoonbaar was bemoeilijkt. Ter zitting was ook gebleken dat er voldoende communicatie mogelijk blijft (via ogen en andere lichaamstaal). Tenslotte stelde de CGB dat ‘de school er rekening mee dient te houden dat - ook zonder gezichtsbedekking - in een multiculturele samenleving als de Nederlandse niet alle bevolkingsgroepen via

---

[3] CGB zaak no. 2003-40.

[4] Het ging hierbij om zaak no. 2000-63. Een andere verklaring voor het verschil in uitkomst kan ook liggen in de verschillende opleidingen die de leerlingen volgden, in het eerste geval apothekersassistente, waarbij vooral veel werk wordt gedaan in laboratoria, in het tweede geval sociaal-pedagogisch werk en helpende welzijn, waarbij interpersoonlijk contact veel belangrijk is en er veel interactieve leervormen worden gebruikt, met het vak drama als onderdeel van de opleiding; het was met name de docent drama die veel moeite had met de situatie.
De commissie gelijke behandeling heeft eveneens op 23 juli 2004 (case 2004-95) en op 20 mei 2005 (case 2005-86) uitspraak gedaan. In beide gevallen was er volgens de CGB sprake van verboden onderscheid, in het eerste geval ging de kwestie om moeder – schooldirecteur, en in de tweede om cliënt – hulpverlener.

gezichtsexpressie van hun gevoelens doen blijken.' In haar besluitvorming benadrukte de commissie wel dat het van belang was dat het om een zeer klein aantal leerlingen gaat dat een gezichtssluier draagt. Over beroepsparticipatie merkte de commissie op dat het van individuele werkgevers en werkomstandigheden afhangt welke functie-eisen worden gesteld.

In haar uitspraak in 2003 refereerde de CGB zelf ook aan deze eerdere uitspraak. Daarover merkt de commissie op dat zij tot een andere conclusie is gekomen omdat het ROC Amsterdam wél duidelijk heeft gemotiveerd dat het dragen van een gezichtsbedekkende sluier een belemmering vormt voor de wenselijk geachte communicatie tussen docenten en deelnemers, en tussen deelnemers onderling. Daarbij stelt de commissie ook dat het dragen van een gezichtsbedekkende sluier problemen oplevert bij de identificatie van personen, mede in het kader van de veiligheid. Dit laatste argument, de veiligheid, werd niet genoemd in de zaak uit 2000.

Maar het zijn niet alleen inhoudelijke verschillen die opvallen, er is ook een enorm verschil in de publieke aandacht voor de zaak van 2000 en de ROC kwestie in 2003. De ROC zaak kwam in de pers omdat een journalist op een feestje een van de ROC docenten hoorde praten over zijn problemen met leerlingen met gezichtssluier. Het is echter zeer de vraag of het de krant had gehaald indien dit drie jaar eerder was gebeurd, over de kwestie van 2000 is nauwelijks iets in de media terug te vinden.

Het is van cruciaal belang dat zich tussen 2000 en 2003 een heel sterke omslag heeft voltrokken in het Nederlandse en het internationale politieke landschap, die ongetwijfeld van invloed is geweest op de wijze waarop instellingen en de media met gezichtssluiers omgaan. Internationaal gaat het vooral om de aanslagen van 9/11 in de Verenigde Staten, en de daarop volgende 'war on terror': de aanval van de Verenigde Staten op het Taliban regiem in Afghanistan, en de voorbereidingen voor de inval van de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk in Irak in maart 2003. Tegelijkertijd zorgde in Nederland de snel groeiende populariteit van Pim Fortuyn, de moord op Fortuyn in mei 2002 en de daarop volgende enorme verkiezingswinst van de Lijst Pim Fortuyn (LPF) voor een politieke aardverschuiving.[5]

Hoewel het probleem van gezichtssluiers in de loop van de eerste drie maanden van 2003 steeds meer als een probleem van communicatie wordt gepresenteerd, komen er een brede variatie van andere thema's ook in de pers aan de orde. Een vraag die onmiddellijk wordt gesteld is of de leerlingen hier zelf voor kiezen of dat het door hun ouders is opgelegd. Op 2 januari 2003 zegt 'de kersverse VVD politica' Ayaan Hirsi Ali in een interview in het Parool, 'Ik ben tot in mijn tenen tegen een chador. Het is de onderwerping van de vrouw op een zeer onaangename manier'. De volgende dag plaatst Het Parool een interview met een van de leerlingen, getiteld 'Ik voel me beter met een sluier om'. Daarin maakt zij duidelijk

[5] De kritiek op 'de oude politiek' en vooral het daaraan verbonden 'multiculturalisme' was enorm. Hierbij wordt vaak over het hoofd gezien dat een beleid dat zich richtte op behoud van eigen taal en cultuur maar kort gangbaar is geweest. In 1983 hadden minderheden het recht gekregen om hun eigen culturele en religieuze identiteit te ontwikkelen, ruim tien jaar later was dit al niet meer een publieke verantwoordelijkheid. Ook kaartte de PvdA bijvoorbeeld al voor 11/9 het thema gelaatsbedekkende kleding aan in kamervragen naar aanleiding van de nota over het integratiebeleid 1999-2002 van de toenmalige minister van grote stedenbeleid en integratie. Van PvdA zijde kwam de volgende vraag 'Zo doet zich de vraag voor of een vrouw wier gezicht goeddeels onzichtbaar is, kan participeren in onze samenleving. Zij kan immers door derden niet worden geïdentificeerd. Dit in tegenstelling tot vrouwen met een hoofddoek die volledig kunnen integreren in de maatschappij en daaraan een waardevolle bijdrage leveren. Wil de minister, in samenspraak met betrokken vrouwen, die tendensen stimuleren die gelijke kansen in de maatschappij voor iedereen mogelijk maken?' (TK 25919, nr 3, vastgesteld 13 juni 2000).

dat het dragen van een gezichtssluier nadrukkelijk haar eigen keuze is, van haar ouders mag het, maar het hoeft niet, en het is al helemaal geen Marokkaans gebruik. Op 4 januari 2003 verschijnt er een stuk van Erik Jurgens (eerste kamer lid van de Pvda) in de Volkskrant, waarin hij pleit voor het verbieden van de gezichtsluier omdat mensen uiterlijk kenbaar moeten zijn. Als dat als effect heeft dat vrouwen dan het huis niet uitmogen, moeten mannen gestraft worden 'net zoals bij eerwraak en vrouwenbesnijdenis'. Ook in latere artikelen noemen Verlaan en anderen het dragen van de gezichtssluier een obstakel voor emancipatie (Parool, 27 september 2003).

Deze ROC affaire speelt zich af in een context waarin er een toenemende polarisatie is tussen moslims en niet-moslims. Op het ROC speelt bijvoorbeeld tegelijkertijd een kwestie over een fotoboek over leerlingen van het ROC dat docenten als kerstgeschenk hebben ontvangen. Daarin blijken namelijk ook afbeeldingen te staan van Osama Bin Laden, en oproepen om de strijd van de Palestijnen te steunen. Volgens Verlaan staan groepen van verschillende achtergrond steeds meer tegenover elkaar en voelt een deel van de moslimleerlingen zich verbonden met de strijd van hun geloofsgenoten in Palestina, Afghanistan, Irak en Tsjetsjenië. Naar haar mening gaat het vooral om intelligente leerlingen die op zoek zijn naar een plek in de samenleving, het gevoel hebben buitengesloten te zijn en daartegen in verzet komen. Het feit dat nu voor het eerst 'veiligheid' een argument is voor de CGB kan niet los gezien worden van de sterk toegenomen angst voor wat afwisselend wordt aangeduid als islamitisch fundamentalisme, radicale islam, of moslimterreur. De snelle invoering van de identificatieplicht na 9/11 vormt daar de achtergrond van.

Hoewel de gezichtssluier als probleem voor communicatie centraal stond in de ROC kwestie, kwam dus tegelijkertijd een wijde variatie van andere thema's aan de orde. Allerlei 'problemen met Islam' werden als het ware op de gezichtssluier geprojecteerd. In die zin blijkt de ROC kwestie paradigmatisch te zijn voor de kwesties rond gezichtssluiers die zich later gaan voortdoen.

Verlaan wordt breed gesteund. Al op 31 december 2002 spreken Forum en Fatima Elatik zich er in De Volkskrant tegen uit, en binnen enkele weken krijgt Verlaan steun van vrijwel alle middelbare scholen in Amsterdam en spreken ook Milli Gorus (Haci Karacaer), de Unie van Marokkaanse Moskeeën (Aziz Saidi Rabah) en het Meldpunt Discriminatie zich uit voor een verbod op gezichtssluiers op scholen evenals het Landelijk Bureau Bestrijding Rassendiscriminatie. En wanneer op 4 februari 2003 standpunt.nl een poll houdt met de stelling 'De gezichtssluier moet wettelijk verboden worden op school' is 90% voor deze stelling en 10% tegen (n=100).[6]

Ook politici, inclusief Groen Links, zijn tegen gezichtssluiers op school. Ze zijn er echter niet voor om dit wettelijk te regelen. Zowel de PvdA als de VVD zijn van mening dat het onderwijs zelf tot regelgeving moet komen (Het Parool 4 maart 2003); Tichelaar wijst er bovendien op 'dat er ook scholen zijn waar het dragen van een gezichtssluier niet tot problemen leidt'. Het CDA maakt, bij monde van Mirjam Sterk, duidelijk dat als scholen er niet in slagen een verbod op gezichtssluiers in te stellen (dit is voordat de CGB haar uitspraak doet), er, in laatste instantie, een wettelijk verbod dient te komen (Trouw 5 februari 2003). De vereniging van christelijke schoolbesturen is van mening dat een school kinderen moet kunnen

[6] Na deze poll zullen er nog vele volgen. Het is echter riskant om deze polls te zien als een indicatie van de publieke opinie aangezien veel polls niet zorgvuldig met een steekproef werken. Juist bij dit soort polls is er waarschijnlijk een oververtegenwoordiging van mensen met een uitgesproken mening over het betreffende onderwerp. Toch claimen de media (en politici) vaak wel dat dit de mening van 'de luisteraars' of 'de lezers' representeert.

weigeren, maar dat, als een school er geen probleem in ziet, dat ook moet kunnen (Trouw 6 februari 2003).

Na de uitspraak van de CGB vraagt minister Van der Hoeven deze commissie om een advies op te stellen over kledingregels op scholen.[7] In de Leidraad wordt duidelijk dat kledingvoorschriften mogelijk zijn, maar dat ze niet de vrijheid van godsdienst of de vrijheid van meningsuiting mogen aantasten. Zo mag een school kleding die geassocieerd wordt met extreemrechtse opvattingen niet verbieden vanwege de inhoud van de ideeën, maar wel indien nodig om wanordelijkheden te voorkomen.

De universiteiten

Vervolgens gaat deze kwestie ook op een aantal universiteiten spelen. Allereerst aan de Universiteit van Leiden. Daar waren in het voorjaar van 2003 twee studenten op college verschenen met een gezichtssluier. Het duurde niet lang of enkele senior stafleden wendden zich tot de decaan van de faculteit om te zien welke maatregelen genomen konden worden. De decaan nam het op met het CvB, dat juridisch advies inwon. Ongeveer een half jaar later, op 29 Augustus 2003, enkele dagen voor het begin van het nieuwe academische jaar besloot het CvB gelaatsbedekkende kleding te verbieden. De studenten hadden zich toen al ingeschreven en het collegegeld betaald.

De Leidse regeling volgt de argumentatie van het ROC in Amsterdam op de voet, en luidt dat in het universitaire onderwijs de communicatie tussen student en docent en tussen studenten onderling, resp. docenten onderling van onmisbaar belang is, dat gelaatsuitdrukkingen in die communicatie een essentiële rol spelen, dat derhalve het dragen van gezichtsbedekkende kledingstukken en/of attributen in onderwijssituaties binnen de universiteit niet kan worden toegestaan. Tevens geldt dit voor examens en tentamens omdat de identiteit van de examinandus buiten elke twijfel moet zijn verheven. De UL had eigenlijke een breder verbod gewenst voor alle universitaire gebouwen (zoals bij het ROC), maar dankzij de interventie van met name de studentenvertegenwoordiger in de universiteitsraad, bleef deze regeling beperkt tot colleges en examens en niet tot de hele universiteit.[8]

Vervolgens sprak ook het CvB van de Universiteit Utrecht zich op 9 september 2003 uit tegen gezichtsbedekking in onderwijssituaties, aangezien het een te grote beperking vormt van de communicatie, waarbij de expressie van het gezicht immers een onmisbare rol speelt. Overigens liet het CvB ook weten dit in de praktijk nog niet aan de orde is geweest.

Op de Vrije Universiteit ontwikkelde het CvB in juni 2004 eveneens een voorstel over voorschriften voor kleding en omgangsvormen, maar ging daarbij nog een stap verder, omdat deze richtlijnen werden gepresenteerd binnen het kader van een breder argument over cultuurverschillen. In het voorstel werd onder andere gesteld dat om communicatie ‘zoals dat in onze samenleving en cultuur gebruikelijk is’ mogelijk te maken een gezichtsbedekkende sluier is verboden, dat aan mannelijke en vrouwelijke studenten samen onderwijs wordt gegeven en dat handdruk, oogcontact en andere sociaal omgangsvormen in acht worden genomen, ‘zoals normaal in onze westerse cultuur’. Twee stafleden van de faculteit der

---

[7] Zie Advies Commissie Gelijke Behandeling inzake ‘gezichtssluiers en hoofddoeken op scholen’, 16 april 2003. Op basis van dit advies bracht het ministerie van OCW vervolgens een ‘Leidraad kleding op scholen’ uit.

[8] Overigens mochten de betreffende studentes na onderhandelingen nog wel hun studiejaar afmaken, en, nadat ze bezwaar hadden gemaakt, hun studie afmaken.

rechtsgeleerdheid, Guno Jones en Thomas Spijkerboer schreven hier een kritiek op en op 4 oktober 2004 werd een publiek debat gehouden onder de titel 'Kledingvoorschriften op de VU?'[9] Ook aan de VU bleek nog niemand een gezichtssluier te dragen. In reactie op de kritiek stelde het CvB ook kleding die geen respect voor anderen toont, zoals Londsdale kleding, naveltruitjes en zonnebrillen te zullen verbieden. In het studentenhandboek van 2006 van de Vrije Universiteit word echter alleen gelaatsbedekkende kleding genoemd.

De Rijksuniversiteit Groningen neemt duidelijk een andere positie in. Daar heeft de universiteit ervan afgezien een algemene regel op te stellen, en heeft men voor een decentrale, flexibele regeling gekozen, afhankelijk van de concrete vraag die aan de orde is. Bij de faculteit rechten waar zich in juni 2007 een geval heeft voorgedaan is dat opgelost door met de studente overeen te komen dat ze zich moest identificeren bij tentamens (en bij het lenen van apparatuur), en dat gelaatsuitdrukkingen zichtbaar dienen te zijn bij bepaalde toetsen bij een werkcolleges (zoals pleiten).

Ook deze maatregelen aan de universiteiten leidden tot berichtgeving in de media, maar wel veel minder dan ten tijde van de ROC affaire. Toch was er bij het debat aan de VU weer uitzonderlijk veel belangstelling van de media. Het is opvallend dat er aan de universiteiten vaak sprake is van regelgeving voordat zich een probleem heeft voorgedaan. Dit gaat al snel op andere terreinen opgeld doen. Net voordat de CGB in 2003 uitspraak deed in de ROC affaire, liet de gemeente Tilburg weten dat gemeente ambtenaren geen gezichtssluiers mogen dragen én dat er nog geen enkele ambtenaar dat heeft gedaan (NRC 14 maart 2003).[10]

2.2.2. De motie van Geert Wilders: een algeheel boerka verbod 2005-2006

Debatten over gezichtssluiers komen in een nieuwe fase wanneer Geert Wilders op 19 oktober 2005 een motie indient in de Tweede Kamer waarin hij het kabinet oproept 'het openbaar gebruik van de burka in Nederland te verbieden'. Dit is de opmaat voor de grootste mediahype over gezichtssluiers in Nederland.[11]

Waarom wordt in oktober 2005 een dergelijke motie voorgesteld (en in december 2005 aangenomen), terwijl de Nederlandse politiek in 2003 nog niet verder wilde gaan dan een kledingrichtlijn van het ministerie van onderwijs? Wat is er in die tussenliggende periode gebeurt?

Allereerst zijn er in het nabije buitenland de terreuraanslagen in mei 2003 in Casablanca, in maart 2004 in Madrid en in juli 2005 in Londen. Ook binnen Nederland gaat de dreiging van terreur een steeds grotere rol spelen. In juni 2004 is er een groot terreuralarm, waarbij Samir A. wordt opgepakt. Nadat in augustus 2004 de film Submission van Ayaan Hirsi Ali en Theo van Gogh op televisie is vertoond, volgen er (weer) bedreigingen, en op 2 november 2004 wordt Theo van Gogh vermoord door Mohammed B., die duidelijk maakt dat hij op religieuze gronden tot zijn daad gekomen is. Op 10 november 2004 wordt het Laakkwartier in Den Haag afgesloten om leden van de Hofstadgroep te arresteren; en op 14 oktober 2005 worden nogmaals zeven terreurverdachten opgepakt en wordt het Binnenhof afgesloten. Dit

[9] Gudo Joens en Thomas Spijkerboer, *Tot behoud van onze cultuur. Kledingvoorschriften als uiting van homogeniseringstendenzen binnen de VU*. 27 augustus 2004.
[10] Ook zijn er een aantal kwesties over vrouwen die gekort worden op hun uitkering omdat ze in boerka solliciteren. Hierbij blijkt ook steeds dat het hooguit om enkele gevallen per jaar gaat.
[11] Parlementair document 29754, no. 41.

alles leidt tot verdergaande polarisatie.[12] Intussen is Geert Wilders op 3 september 2004 uit de VVD gestapt onder andere omdat hij absoluut tegen de toelating van Turkije in de EU is.[13]

Het is tijdens een kamerdebat over de radicalisering van moslims, dat Wilders op 19 oktober 2005 laat weten met een motie te komen over een algeheel verbod van boerka's in Nederland. Een maand eerder is Wilders al geïnterviewd voor een artikel in De Telegraaf (10 september 2005). In een voor die krant uitzonderlijk lang artikel wordt uitgebreid ingegaan op de succesvolle strijd van de Vlaamse gemeente Maaseik 'tegen het Moslim-masker'.[14] Daarin wordt nadrukkelijk een verband gelegd met terrorisme: de enige vrouw die de boerka niet wil afleggen is de echtgenote van een terreurverdachte, de boerka 'doet denken aan de onderdrukking van vrouwen in het Afghanistan van de Taliban', en zwart is volgens sommige islamkenners 'de kleur van Al-Qaeda'. Wilders spreekt in dat artikel zijn waardering uit voor de Belgische maatregelen. Hij laat weten binnenkort met een motie te komen voor de invoering van een landelijk boerkaverbod in Nederland. De Telegraaf zelf voegt daaraan toe: 'Tot nu toe is er in Nederland geen discussie over de gezichtssluier in het straatbeeld'.

Enkele dagen later is de gezichtssluier onderwerp van 'de Stelling van de Dag' bij de Telegraaf. 'Als onze lezers in the Tweede Kamer zouden zitten' zou de motie van Wilders onmiddellijk zou worden aangenomen (Telegraaf 13 september 2005). Volgens 90% moet de boerka worden verboden; 81% vind dat de boerka schrik aanjaagt; 43% vindt het een symbool van onderdrukking en minachting van de vrouw, 35% ziet het als teken van de fundamentalistische politiek overtuiging van de draagster en slecht 18% denkt dat het voor haar religieuze overtuiging staat.[15]

Wanneer op 20 december 2005 deze motie in de Tweede Kamer in stemming wordt gebracht, wordt deze met steun van CDA, VVD, LPF en de Groep Nawijn aangenomen. Wilders ziet het als 'een enorme overwinning voor de traditionele Nederlandse fatsoensnormen'. Naar zijn mening is de boerka vrouwonvriendelijk en middeleeuws en is het gezien de veiligheid onacceptabel dat mensen onherkenbaar zijn. Een verbod draagt bij aan de integratie en is een steun in de rug voor gematigde moslims.

Met name de instemming van het CDA met de motie van Wilders is opmerkelijk. Het CDA had aanvankelijk geaarzeld maar stemde toch voor op grond van argumenten van veiligheid en openbare orde. In de pers wordt erop gewezen dat vooral Van de Camp zich ervoor heeft ingezet dat het CDA deze motie zou steunen, ondanks het feit dat hij zich realiseert dat een boerkaverbod juridisch problematisch zal zijn, 'Deze motie is ook bedoel om de discussie daarover weer op gang te krijgen. Als een burqaverbod juridisch onhaalbaar is, hebben we dat in ieder geval bereikt.'(NRC 21 december 2005). In februari 2007 meldt Trouw dat de steun van het CDA voor het boerka verbod vooral was bedoeld om Wilders de wind uit de zeilen te nemen.

Terwijl het verbod op gezichtssluiers bij het ROC in 2003 breed gedragen werd, niet alleen door de publieke opinie en kranten zoals De Telegraaf, vinden nu de

---

[12] Zo verschijnen er ook van de hand van wetenschappers sterk tegen de islam gerichte artikelen zoals *Stop de tribalisering van Nederland* (NRC 19 mei 2004) van Herman Philipse en Paul Scheffer's Abel Herzberglezing *Het onbehagen in de Islam* die integraal wordt afgedrukt in Trouw en samengevat in de Volkskrant (17 sept 2004).

[13] Op 22 febr 2006 richt hij de PVV op.

[14] De burgemeester van Maaseik heeft het dragen van gelaatsbedekkende kleding in de openbare ruimte verboden via een lokale verordening.

[15] Opvallend is dat 54% ook tegen de hoofddoek is. Telegraaf 13 september 2005. Ook hier wordt aangenomen dat de uitslag van de poll representatief is voor 'de lezers'.

kwaliteitskranten een algemeen boerkaverbod te ver gaan. In een commentaar op 21 december 2005 is de NRC tegen een algemeen verbod. Vanwege het kleine aantal draagsters lijkt het op symboolwetgeving, en bovendien moet de overheid zich niet bezighouden met voorschriften voor kleding op straat; tolerantie betekent immers dat ook gedrag wordt toegelaten waar de meeste mensen het niet mee eens zijn. Bovendien zijn er al genoeg mogelijkheden voor specifieke situaties en functies, zoals onderwijs en werk. Overigens noemt de NRC in dezelfde bijdrage de algemene regel achter de boerka, dat een vrouw zich voor mannen moet bedekken, vrouwvijandig, en haalt het een aantal redenen aan waarom islamitische vrouwen een boerka dragen, 'als politiek spandoek tegen de seculiere samenleving', 'om op heftige manier te getuigen van hun nieuwe geloof', en 'vanwege morele dwang door extremisten'.

Op 22 december 2005 stelt De Volkskrant in een artikel met als kop 'Burqaverbod ongewenst' dat niet alle middelen zijn geoorloofd om vrouwen te bevrijden. Het feit dat 'een burqa moslimvrouwen in hun vrijheid beperkt, wil nog niet zeggen dat alle middelen zijn toegestaan hen te "bevrijden". In een liberale rechtsstaat past uiterste terughoudendheid bij het opleggen van regels aan gedrag en kleding.' De krant spreekt zich wel uit voor specifieke deelverboden.

Trouw komt dezelfde dag met een bijdrage met als titel 'Boerka-verbod komt in de buurt van riskante stemmingmakerij', waarin de politieke context naar voren wordt gebracht. Deze krant ziet dit als het eerste politieke succes van onafhankelijk kamerlid Wilders, en betreurt het dat CDA en VVD 'zich voor dit karretje hebben laten spannen'. Het is het 'schieten met een kanon op een mug'. 'We hebben hier dus van doen met symboolpolitiek, die evenwel vanwege de gerichtheid op een specifieke bevolkingsgroep in de buurt komt van riskante stemmingmakerij'.

Minister Verdonk van integratie belooft te onderzoeken of een dergelijke wet ingevoerd kan worden. In augustus 2006 stelt ze een commissie van deskundigen in om een mening te geven over wettelijke mogelijkheden om de boerka en andere gelaatsbedekkende kleding te verbieden; de commissie wordt ook gevraagd in te gaan op mogelijke sociale gevolgen van een dergelijke wet.[16] Nadat de commissie op 3 november (vertrouwelijk) advies heeft uitgebracht, maakt Verdonk op 17 november 2006, vier dagen voor de nationale verkiezingen, bekend dat de juridische ruimte er is om een algemeen verbod op gelaatsbedekkende kleding in te voeren en dat ze van plan is dat zo snel mogelijk te doen, aangezien gelaatsbedekkende kleding onwenselijk is voor de publieke order, veiligheid en de bescherming van burgers (Volkskrant 18 november 2006).

Hiermee gaat ze echter juist in tegen het advies van de commissie van deskundigen, zoals uit de tekst van het rapport blijkt . Die commissie had in een 80-pagina lang rapport vier mogelijkheden besproken, een algemene of specifiek boerka verbod en een algemeen of specifiek verbod op gelaatsbedekkende kleding. De conclusie was dat een algemeen of specifiek boerka verbod discriminerend zou zijn, dat een algeheel verbod van gelaatsbedekkende kleding op objectieve gronden niet te rechtvaardigen was, en dat er al voldoende mogelijkheden waren om

[16] Op 29 juni 2006 bracht de permanente commissie van deskundingen voor vreemdelingen-, vluchtelingen- en strafrecht reeds een notitie uit naar aanleiding van de motie Wlders. In deze notie stelt deze commissie dat een algemeen boerkaverbod in strijd is met elementaire grondrechten. Allereerst is een dergelijk verbod disproportioneel en daarmee in strijd met de virjheid van godsdienst en het verbod van discriminatie op grond van godsdienst. De zeer kleine groep vormt geen bijzonder veiligheidsrisico. Bovendien zou deze maatregel stigmatiserend werken. Een algemeen verbod is ook in strijd met het gelijkheidsbeginsel aangezien het niet voor andere gezichtsbedekkende kleding geldt. Het is daarmee een discriminerende beperking van de vrijheid van godsdienst.

gelaatsbedekkende kleding op specifieke plaatsen en onder specifieke omstandigheden te verbieden, met als mogelijke uitzondering het openbaar vervoer. Bovendien wees het rapport op het gevaar dat een dergelijk verbod moslims zou kunnen stigmatiseren en zou kunnen leiden tot een polarisatie tussen moslims en niet-moslims.

Wanneer enkele dagen later, op 21 november, de voorzitter van de commissie, prof. Vermeulen, in Trouw wordt geïnterviewd, legt deze dan ook uit dat de commissie heeft geadviseerd tegen een algeheel boerka verbod; in zijn ogen zou een dergelijk verbod voor alle gelaatsbedekkende kleding moeten gelden en beperkt dient te blijven voor specifieke plaatsen en functies. Daaraan voegt hij toe, 'Ik vind een gezichtssluier afschuwelijk om te zien. Die emotionele reactie is relevant, maar je moet niet iets verbieden omdat het je niet bevalt.'

Intussen heeft De Telegraaf zich dan al, op 18 november 2006, zeer lovend uitgesproken over een algeheel verbod op gelaatsbedekkende kleding. Er zijn immers veel grote bezwaren tegen 'die boerka's'. 'Dat sommige moslima's worden verplicht dat kledingstuk te dragen om zich te verhullen, is denigrerend voor vrouwen. Het maakt hen anoniem en uitdrukkingsloos. Ze worden daardoor minder dan de man die zijn gezicht wel mag laten zien'. Ook stelt de krant dat het bijna onmogelijk is een baan te vinden, hetgeen integratie in de weg staat. Het is verder uiterst onwenselijk om reden van veiligheid en staat haaks op de identificatieplicht. De krant voegt nog toe dat het met islamofobie niets te maken heeft, want 'het overgrote deel van de moslims in ons land heeft niets met een boerka'.[17]

Verdonk krijgt niet de kans het verbod in te voeren, want de verkiezingen resulteren in een nieuwe coalitie van CDA, PvdA en CU die op 22 Februari 2007 wordt geïnstalleerd.[18] In het coalitieakkoord was opgenomen dat het kabinet een verbod op gelaatsbedekkende kleding kan invoeren indien dit noodzakelijk is voor de publieke orde en veiligheid. De opvolgster van Verdonk, Ella Vogelaar laat al snel weten de voorkeur te geven aan specifieke regelingen en niet voor een *algeheel* verbod van de boerka in de publieke ruimte te zijn.

2.2.3. Standpunt van het kabinet in 2008: veel deelverboden

De volgende piek in publieke aandacht voor gezichtssluiers wordt zichtbaar in februari 2008 wanneer het kabinet een brief aan de kamer stuurt waarin het de kabinetsplannen ten aanzien van gelaatsbedekkende kleding uiteenzet.[19] In het coalitieakkoord is weliswaar opgenomen dat gelaatsbedekkende kleding kan worden verboden ter bescherming van de openbare orde en veiligheid, maar het is het kabinet inmiddels gebleken dat er voldoende mogelijkheden zijn om veiligheidsrisico's in de openbare ruimte en het openbaar vervoer te regelen, zoals via een lokaal verbod en via de algemene voorwaarden van de vervoerbedrijven.[20] Wel wil het kabinet komen tot invoering van een verbod op gelaatsbedekkende kleding in het onderwijs en voor de openbare dienst. Het kabinet wil gelaatsbedekkende kleding op alle onderwijsinstellingen verbieden in het belang van goed onderwijs, de zorg voor leerlingen, en de taak actief burgerschap en sociale integratie te bevorderen en meent

[17] Andere reacties in de pers zijn veel negatiever over het verbod. Zo komt bijvoorbeeld bisschop Muskens veelvuldig aan het woord die een verbod overbodig vindt.
[18] Bij deze verkiezingen is de meeste verkiezingswinst geboekt door de SP (25 zetels in 2007) en de PVV (9 zetels in 2007).
[19] Document 31200 VII nr. 48 (8 februari 2008).
[20] Daarbij maakt het kabinet duidelijk dat het wel graag zou zien dat dat laatste ook gebeurt.

dat gelaatsbedekkende kleding niet verenigbaar is met goed ambtenaarschap, omdat gelaatsuitdrukkingen worden verborgen en afstand wordt gecreëerd.[21] In deze brief is de argumentatie deels verschoven van 'veiligheid' naar 'communicatie' met een indirecte koppeling tussen beide door de nadruk op het belang van open communicatie voor de democratische rechtsstaat.

Twee dagen eerder, op 6 februari 2008, neemt de Telegraaf al een duidelijk standpunt in. 'De tegenstanders van een boerkaverbod moeten zich eindelijk eens gaan realiseren dat het dragen van deze gezichtsbedekkende kleding meestal onvrijwillig gebeurt en bovendien een uiting is van de onderdrukking van de vrouw.' Minister Vogelaar's 'fulmineren tegen een algemeen boerkaverbod' al meteen na haar aantreden was onbegrijpelijk. Het is belangrijk voor de bescherming van de openbare orde en veiligheid, daarom is, gezien de terroristische aanslagen in Londen en Madrid, een verbod in het openbaar vervoer terecht, en dat geldt ook in beroepen waar menselijk contact belangrijk is, in de zorg, op school, in de winkel en aan het loket. De volgende dag is de boerka weer onderwerp van 'de Stelling van de Dag' van de Telegraaf: 96% van de lezers van deze krant wil dat het kabinet een boerkaverbod instelt voor al het verkeer (openbaar vervoer én auto), 93% is voor een algeheel boerkaverbod; voor 63% is de belangrijkste reden omdat het niet past in de westerse samenleving, voor 61% de bescherming van openbare orde en veiligheid; overigens vindt 53% van de ondervraagden het wel geoorloofd indien vrouwen het thuis dragen.[22]

Veel andere kranten vragen zich vooral af of dit geen symboolwetgeving is. Er wordt vaak gerefereerd aan het feit dat de openbaar vervoerbedrijven (via de brancheorganisatie Mobis) het een 'non-existent' probleem vinden.[23] Hoewel politici het er wel mee eens zijn dat het om een klein aantal gaat,vinden ze tegelijkertijd dat je de gevoelens die het oproept serieus moet nemen. Zo stelt Vogelaar dat weinig vrouwen het dragen, maar daarmee is het nog geen marginaal probleem, 'de boerka roep ook angst op, het wordt geassocieerd met radicalisme. Daar moeten we ook serieus rekening mee houden' (NRC 7 februari 2008). Trouw geeft aan dat het getalsmatig om een verwaarloosbaar probleem gaat, maar haalt vervolgens Balkenende aan, die zegt 'Maar ik heb één keer een boerka-draagster gezien en ik vond het onprettig' (11 februari 2008).

De NRC komt op 11 februari 2008 met een heel kritisch commentaar onder de titel 'De boerka-smoes'. Deze krant vindt niet alleen het niet invoeren van een algeheel verbod verstandig, maar vindt ook de maatregelen voor onderwijs en de ambtelijke dienst overbodig. De voorgestelde maatregelen zijn 'schieten met een kanon op een mug' en het kabinet houdt zich ermee bezig omdat het 'een politiek probleem' is. De staat dient zich behalve wanneer het gaat om openbare orde en veiligheid niet te bemoeien met de kledingkeuze van de burger, want die valt onder de

---

[21] Ook in dit geval wordt weer opgemerkt dat zich in de openbare dienst nog geen gevallen hebben voorgedaan.

[22] Met het verbod in alle verkeer steunen ze minister Eurlings van het CDA. Bij Standpunt.nl was de uitslag over de stelling 'een boerka-verbod in het openbaar vervoer is zinvol' heel anders; op 8 februari 2008 was 35% het hiermee eens en 64% het oneens (N=13965). Opmerkelijk is dat voor 12% de boerka juist de positie van de islamitische vrouw in positieve zin onderstreept. Het feit dat 53% vindt dat het geoorloofd is een boerka binnenshuis te dragen, geeft aan dat men blijkbaar denkt dat vrouwen ook binnenshuis een boerka dragen. Bovendien komt de vraag op of dit betekent dat 47% het ook binnenshuis zou willen verbieden. Interessant is ook een vergelijking met een poll op marokko.nl (begonnen op 8 mei 2008), waarbij 63% van de respondenten (n=197) de optie 'Ik ben absoluut een voorstander van de *niqaab*. Mashallah' koos (maar zie ook noot 42).

[23] Bijvoorbeeld Het Parool 9 februari 2008; Trouw 11 februari 2008.

vrijheid je te uiten en de vrijheid van godsdienst. ‘Kleding is een vorm van uitingsvrijheid waarbinnen schokken, kwetsen of verwarring stichten is toegestaan’. Dat het kabinet zich specifiek richt op de islamitische gezichtsluier kan het verwijt van discriminatie oproepen, ‘er zijn immers wel meer uitdossingen die de open communicatie niet bevorderen, dan wel een gevoel van “onbehagen” oproepen bij het publiek. Eigenlijk gaat het om iets anders, ‘de positie die het orthodox islamitisch geloof in Nederland wordt toegekend’.[24] Dat het inderdaad om ‘een politiek probleem’ gaat wordt enkele weken later duidelijk wanneer Wouter Bos in een lang interview in De Volkskrant (1 maart 2008) het voorbeeld van de boerka gebruikt bij zijn pleidooi voor polariseren. ‘Ik vind het belangrijk dat het kabinet nu meldt: de boerka is onwenselijk en wordt met het oog op de openbare orde verboden. Ik weet ook wel dat het om 150 gevallen in Nederland gaat. Wat telt is de normstelling’.

Vervolgens vindt er op 24 april 2008 een ambtelijk overleg plaats hetgeen ook weer de media haalt.[25] ‘Honderd boerkadragers houden vijf ministers een middagje bezig’, kopt het NRC op 25 april 2008. De rechtse partijen zijn zeer teleurgesteld. De PVV gaat wil een specifiek verbod van de boerka en de *niqaab* (en niet van alle gelaatsbedekkende kleding) omdat het gaat om vrouwenemancipatie en integratie. De VVD daarentegen benadrukt dat het juist om gelaatsbedekkende kleding in algemene zin dienst te gaan want het centrale argument is de bedreiging van de subjectieve en objectieve veiligheid. Het CDA wil het ‘nu netjes regelen’ ook voor de zorg ‘zodat de PVV daar niet over kan gaan kraaien’. Verder is men het wel eens met de pragmatische aanpak van het kabinet.

Wat vooral opvalt is dat ook politici emotioneel over dit onderwerp spreken én sterk de behoefte voelen een communis opinio op dit terrein uit te spreken. Hoewel het maar om een klein aantal vrouwen gaat is het ‘een heel gevoelig probleem’. Wanneer mensen geconfronteerd worden met iemand van wie het gezicht niet zichtbaar is ‘ervaren ze het als bedreigend’, en ‘geeft het hen een onbehagelijk gevoel’. Sommige kamerleden spraken op basis van persoonlijke ervaringen. Van Raak (SP): ‘Ik woon in Amsterdam en ben daar een keer, zegge en schrijve een keer, een vrouw met een *niqaab* tegengekomen, in het park. Dat voelde toch wel ongemakkelijk. Daar was iemand die geen contact met mij wilde maken, en met wie ook ik geen contact kon maken. Wij behoren niet tot dezelfde stad. We horen niet bij elkaar.’ En de minister van onderwijs: ‘Wanneer ik mijn kinderen naar school breng, wil ik niet dat zij geconfronteerd worden met gemaskerde mensen’. Ook degenen die tegen een algemeen boerkaverbod waren, maakten duidelijk dat zij gelaatsbedekkende kleding ‘heel onwenselijk vinden, daar zijn we het allemaal over eens’. Het sterkst werd dit uitgedrukt door Van Raak (SP), ‘we hebben allemaal hetzelfde doel aan deze lange tafel, de vrouwen uit hun boerka’s te krijgen’. Ook Dijsselbloem (PvdA) voegde aan zijn opmerking dat sommige vrouwen die heel geëmancipeerd zijn toch zelf voor een boerka kiezen toe ‘voor mij is dat ook een tamelijk vreemde redenering’. Alleen Van den Anker (CU) gebruikte een wat andere argumentatie en toonzetting. Hoewel hij het wel eens was met het standpunt van het kabinet vroeg hij zich allereerst af of een brief een zinsnede zou moeten bevatten als ‘Deze gelaatsbedekkende kleding wordt bovendien als vrouwonvriendelijk beschouwd en staat voor velen symbool voor een fundamentalistische islam die niet past in de Nederlandse samenleving’. De staat

[24] Met deze verwijzing naar uitingsvrijheid volgt de krant dezelfde redenatie als in de richtlijn kleding op scholen van 2003.

[25] Ik heb zelf als ‘publiek’ dit algemeen overleg bijgewoond. De uitspraken van politici komen niet uit het officiele verslag van deze bijeenkomst, dat slechts een samenvatting bevat, maar uit mijn eigen aantekeningen.

is immers geen theoloog. Vervolgens bekritiseerde hij ook – met de nodige aarzeling - de communis opinio: 'Ik heb een nuancering en daar moet ik echt mijn woorden voorzichtig bij kiezen. Als vrijheid het uitgangspunt is, dan betekent dat, als er dingen gebeuren, als mensen voor dingen kiezen die je niet begrijpt of niet zelf zou kiezen - en dat is voor ons allemaal aan deze tafel het geval voor het dragen van gelaatsbedekkende kleding - op het moment dat wij zeggen we willen alle vrouwen uit de boerka emanciperen, dan begeven wij ons wel op een terrein waar we volgens mij ook respect voor moeten hebben, ze hebben er misschien wel voor gekozen zo'n ding te dragen. Ik zeg ook niet dat het mijn favoriete kledingstuk is, maar we moeten het wel respecteren.'

Dat politici zich zo scherp uitspreken tegen 'de boerka' heeft zeker te maken met verschuivingen in de politieke verhoudingen. Niet alleen heeft de PVV een grote verkiezingswinst geboekt in 2007, maar op 17 oktober 2007 is Rita Verdonk, nadat ze ruim een maand eerder uit de VVD is gezet, de beweging Trots Op Nederland (TON) begonnen. In april 2008 staat TON volgens een peiling van TNS NIPO op 25 kamerzetels. De boerka is een van terreinen waarop TON zich profileert; van de TON stemmers is 89% voor een straatverbod voor boerka's; van alle Nederlanders is dat 71% (Volkskrant 5 april 2008).[26] De opmerkingen van Wouter Bos over polarisatie en de boerka, maar eerder ook de instemming van het CDA met de motie van Wilders in een poging de PVV de wind uit de zeilen te nemen geven dit ook aan.

Tenslotte krijgt de boerka weer aandacht wanneer minister Plasterk op 8 september 2008 een brief aan de Tweede Kamer stuurt over maatregelen in het onderwijs. Hoewel de verschillende onderwijskoepels een wettelijke verplichting niet nodig vinden, gaat de minister mee met de wens van de Tweede Kamer voor een algeheel verbod in het onderwijs. Over omvang van het probleem wordt alleen gemeld dat het voorkomt bij opgroeiende jongeren op zoek naar hun identiteit en dat het ook voorkomt dat degenen die kinderen komen aanmelden of ophalen dergelijke kleding dragen. Het is onverenigbaar met goede communicatie in het onderwijsleerproces, waarbij non-verbale expressie en articulatie belangrijk zijn. Het is onwenselijk in verband met de zorg voor leerlingen, omdat gezichtsuitdrukkingen een aanwijzing kunnen zijn voor hoe het met iemand gaat, en vanwege de zorg voor een veilig schoolklimaat. Het is tevens onwenselijk vanwege de voorbereiding op actief burgerschap en integratie. Daarom dienen de gezichten van iedereen op het schoolterrein zichtbaar te zijn. Deze overwegingen gelden voor alle categorieën scholen, ook bijzondere en niet-bekostigde scholen, voor alle personen en het gehele schoolterrein, met uitzonder van het hoger onderwijs waar het om (niet-leerplichtige) volwassenen gaat. Wanneer vervolgens in een algemeen overleg blijkt dat de Tweede Kamer in meerderheid ook wil dat het verbod in het hoger onderwijs gaat gelden, omdat het ook daar om een onderwijssituatie gaat, gaat Plasterk daarin mee, waarbij hij tevens het belang van symboolwetgeving erkent: 'De meeste boerkadragers genieten geen hoger onderwijs; er zijn een of twee gevallen bekend tot nu toe. Dat roept de vraag op of wij dat wettelijk moeten willen regelen. Maar ook symboolwerking speelt een rol. [27]

---

[26] Zie bijvoorbeeld de grote kop op de voorpagina van de Volkskrant (5 april 2008), *Doodstraf, boerkaverbod en veel asfalt*.

[27] Zie TK 31700VIII nr 127, vastgesteld 24 december 2008. Maar er komt geen 'boerkapolitie'. De onderwijsinspectie zal alleen toezien of scholen in hun huisregels hebben opgenomen dat het dragen van gelaatsbedekkende kleding verboden is, niet of het gedragen wordt.

2.2.4. Terminologie en ervaringsdeskundigen

In de berichtgeving door de media zijn er nog twee punten die van belang zijn voor een analyse over de discussie over 'de boerka in Nederland': het gebruik van de term boerka en de kwestie wie er aan het woord komen als ervaringsdeskundigen.

De term 'boerka'

Voor de kleding van de leerlingen van het ROC in 2003 gebruikten de kranten meestal de termen gezichtssluier, *niqaab* of chador gebruikt. De term gezichtssluier beschrijft adequaat waar het om gaat, en *niqaab* is de term waarmee de vrouwen zelf hun gezichtssluier aanduiden.[28] Dat wil niet zeggen dat de term boerka (toen nog meestal geschreven als burka of burqa) niet gebruikt werden. Dat was wel degelijk het geval, maar daarbij ging het dan om de alomvattend sluier uit een stuk (met alleen een gaasje voor de ogen) die vrouwen in Afghanistan en omstreken dragen. Met name gedurende de laatste maanden van 2001, na de inval van de VS in Afghanistan en de val van de Taliban, werd deze term vaak gebruikt in de kranten om te wijzen op de slechte positie van vrouwen in Afghanistan. Het is dus als zodanig dat deze term bij het publiek in Nederland bekend is.

In de loop van 2004 en met name vanaf 2005 wordt steeds vaker alleen nog de term boerka gebruikt voor gelaatsbedekkende kleding. Dit is des te opmerkelijker omdat vrouwen die in Nederland een gezichtssluier dragen, vrijwel nooit een boerka dragen, maar een, meestal zwarte, losse gezichtssluier, zoals die vooral in de Golfstaten, in Saoedi-Arabië en in Jemen wordt gedragen.[29] Indien iemand in Nederland op straat een Afghaanse boerka draagt is het veel waarschijnlijker dat het gaat om een journalist, onderzoeker, of een grappenmaker dan om iemand die dit werkelijk uit religieuze overtuiging doet.

Het is overigens geen kwestie van 'onwetendheid'. Al vanaf het moment dat gezichtssluiers onderwerp van debat zijn geworden, dat wil zeggen met de ROC affaire, verschijnen er regelmatig artikelen in kranten (en ingezonden brieven) waarin duidelijk wordt gemaakt wat nu precies een chador, een *niqaab* of een boerka is, en dat het soort gezichtssluier dat vrouwen in Nederland dragen geen boerka is. Toch is de term boerka alleen maar populairder geworden in het alledaags en, zeker na de motie van Wilders, het parlementaire taalgebruik. Dat juist deze term gebruikt wordt is niet onbelangrijk; het heeft wel degelijk een maatschappelijk effect. De term boerka is immers al bekend in Nederland omdat deze onlosmakelijk verbonden is met het regiem van de Taliban in Afghanistan, dat bekend is komen te staan als een van de meest repressieve regiems voor vrouwen, omdat het hen het recht op onderwijs, arbeid en mobiliteit ontzegt. Deze term op zich roept daarmee al haast automatisch associaties met 'vrouwenonderdrukking' op. De VVD refereerde bij het algemeen overleg van 24 april 2008 ook naar de boerka, om zo een verband te leggen met de

[28] Het is onduidelijk waarom de term chador in zwang is gekomen, een term die vooral gebruikt wordt voor de alomvattende sluier die vrouwen in Iran dragen, maar die nu juist het gezicht vrijlaat Wellicht is chador gekomen omdat men ervan uitgaat dat het streng-Islamitische Iran ook wel de meest strenge vormen van sluiering zal hebben, of omdat de term die meestal in Afghanistan voor wat wij boerka noemen, *chadori* is. Een journaliste vertelde me dat ze de term chador had gebruikt omdat ze dat op een website had gevonden.

[29] Het klopt dat voor een dergelijke gezichtssluier ook wel de term *burqu'* wordt gebruikt, maar in Nederland verwijst de term boerka niet daarnaar, maar naar de Afghaanse stijl van kleden.

onderdrukking van vrouwen in Afghanistan, en 'dat moeten we toch in Nederland niet willen'.

Terwijl er dus een verschuiving in terminologie plaatsvindt waarbij de term boerka ingeburgerd raakt voor debatten over gezichtssluiers in Nederland, wordt deze term tegelijkertijd steeds vaker metaforisch ingezet om de aandacht van het publiek te trekken. Zo wordt deze al snel gebruikt in titels van, of als onderdeel in, theateropvoeringen, toneelstukken, films, boeken (zoals Ebru Umar's *Burka en Blahniks*), en televisieprogramma's (*Bimbo's en Boerka's*), vooral in combinatie met bloot doen ze het goed (dames in burka die een striptease uitvoeren tijdens een clubavond met als thema multiculturalisme in de Escape). Boerka's worden heel populair om grappen over te maken, naast de oranje Nazi-helm is er de oranje-burka, en voor de omstreden naam negerzoen wordt bijvoorbeeld choco-burka voorgesteld. Dat de boerka heel populair is in de wereld van de populaire cultuur blijkt ook uit de boerka cartoon wedstrijd die De Volkskrant in december 2006 uitschrijft, waaraan ongeveer 2000 mensen deelnamen (het jaar erop verschijnt een bundeling van de cartoons van Peter de Wit onder de titel *Burka Babes*).

Vaak wordt de term in negatieve zin gebruikt en staat deze voor extremisme, radicalisering, achterlijkheid en de onderdrukking van vrouwen. Sommige van de Burka Babes cartoons ontlenen daaraan hun zeggingskracht ('Heb jij ook zo'n zin in de lente? Weet ik niet, dat moet ik eerst aan mijn man vragen'). De boerka wordt gebruikt als politiek statement en schrikbeeld (Heleen van Rooyen bij de herdenking van de moord op Theo van Gogh in 2004 'ik wil Theo terug ook al moet ik een burka aan'). Maar er zijn ook columnisten die het recht op het dragen van een boerka verdedigen (Annet Bleich versus Marjolein February). En de boerka raakt ingeburgerd op de catwalk, in modeshows, en wordt daarbij soms als kritiek gebruikt op de wijze waarop deze door politici wordt ingezet in debat. Dat doet Aziz (Bekkaoui) bijvoorbeeld in diens *Times Burka Square* billboards, waarop elegante en speelse vrouwen zwarte gezichtsluiers dragen in combinatie met bekende, net iets gewijzigde, slagzinnen uit bekende advertenties om zo de boerka 'gewoon' te maken.[30]

Wie zijn de ervaringsdeskundigen?

Wie komen er vooral aan het woord in de bijdragen over de boerka? Dat het vaak politici zijn komt omdat dit onderwerp vooral door de politiek op de agenda wordt gezet, allereerst door Wilders. Ten tweede zijn dat de deskundigen, die hun licht doen schijnen over of en hoe deze kwestie wettelijk te regelen is. Ten derde zijn het de betrokkenen uit de sectoren, dat wil zeggen schoolhoofden, sectorvertegenwoordigers (onderwijs, vervoer, veiligheid, zorg), en vertegenwoordigers van multiculturele of moslimorganisaties, en opiniemakers. Ook komt de gewone (moslim) man of vrouw aan het woord, en met enige regelmaat verkopers van islamitische kleding.

Komen de draagsters zelf ook aan het woord? Soms is dat inderdaad het geval, maar niet erg vaak en niet erg uitgebreid. Een sterk voorbeeld waar dat wel gebeurt, is het dubbelinterview met Rabia Frank, een Nederlandse bekeerde moslima, die graag de gezichtssluier zou willen dragen als vorm van religieuze zelfontplooiing, en haar echtgenoot, Ali Addaoudi, die daar duidelijk op tegen is (Volkskrant 25 januari 2003).[31] Ook een van de ROC leerlingen is zeker tweemaal redelijk uitvoerig in de

[30] Zo heeft Aziz ook een Londsdale boerka ontworpen.

[31] Frank had eerder al een ingezonden brief naar de krant gestuurd waarin zij erover klaagde dat de betrokkenen zelf niet aan het woord komen (NRC 10 januari 2003).

krant geweest (Volkskrant 3 januari 2003; Trouw 26 april 2003). Er is een uitvoerig artikel in Trouw (16 maart 2006) over een Nederlands-Marokkaanse meisje dat de gezichtssluier gaat dragen en er weer mee ophoudt. Verder zijn er ook enkele vrouwen kort aan het woord naar aanleiding van de demonstratie tegen het boerkaverbod op 30 november 2006.

Maar in het algemeen lijken kranten (en andere media) toch aan een ander soort ervaringsdeskundigen de voorkeur te geven, de verslaggever die zich een of andere vorm van gezichtssluier aantrekt, op stap gaat en vervolgens daar uitgebreid verslag over doet.[32] In een bijdrage van 20 november 2004 wordt de achtergrond hiervan duidelijk. De redactie van het Parool gaat dan in op de wenselijkheid van journalisten die in boerka de straat opgaan en zich zo 'achter een sluier verstoppen' naar aanleiding van een artikel van twee redactrices die een djellaba plus een sluier hadden aangeschaft ('samen een soort burka') en daarmee de stad waren ingetrokken om te kijken wat voor reacties ze zouden oproepen. De aanleiding hiervoor was het verbod van de boerka in Antwerpen, maar in Nederland is de boerka op dit moment geen punt. 'Moeten we dat ervan maken?' vroeg de redactie zich af. Ook brengt de krant zelf het argument naar voren dat om echt te weten hoe het voelt je er langer in moet lopen. Toch vindt de krant het legitiem om dit onderwerp op deze manier aan te pakken. 'Natuurlijk, we hadden het de doorsnee-burkadraagsters ook zelf kunnen vragen. Maar die zijn meestal weinig spraakzaam, spreken de taal vaak niet en zullen ook het achterste van hun tong niet laten zien. Hier moeten we verslaggevers voor hebben.'

2.3. Probleemdefiniëringen en oplossingen

Hoe worden de problemen rondom gezichtssluiers gedefinieerd en wat voor oplossingen worden er voorgesteld? In de publieke debatten in de media zowel als in beleidsstukken zijn er vier thema's die regelmatig terugkomen wanneer het gaat over vrouwen die gezichtssluiers dragen: vrouwenonderdrukking, onveiligheid, communicatieproblemen, en segregatie.

2.3.1. Symbool van vrouwenonderdrukking en obstakel voor emancipatie

Het meest expliciet wordt dit argument gebruikt in het initiatiefwetsontwerp van Geert Wilders.[33] Allereerst dient het dragen van een boerka of *niqaab* verboden te worden omdat het in strijd is met de democratische rechtsstaat. 'De boerka of de nikaab staats haaks op de moderniteit. Het is een uiting van afwijzing van de Westerse kernwaarden en kernnormen, waaronder de gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen. (...) een symbool van vrouwenonderdrukking, ongeacht of de boerka of de nikaab gedwongen dan wel vrijwillig gedragen wordt (...) het dragen van een boerka of nikaab in de openbare ruimte is aldus in strijd met de democratische rechtsstaat. Het tweede argument is hier nauw mee verbonden. 'De boerka of the nikaab belemmert de emancipatie en integratie van vrouwen in de Nederlandse samenleving. Een boerkaverbod bevordert derhalve ook de emancipatie en zelfstandigheid van

[32] Bijvoorbeeld NMO 24 november 2004 naar aanleiding van het verbod in Antwerpen; Trouw 22 december 2005; Algemeen Dagblad 14 oktober 2005; zie ook de verwijzing in Reformatorisch Dagblad op 8 mei 2007 over de gratis krant voor reformatorische jongeren, die op voorkant van het eerste nummer een foto heeft van twee dames (verslaggeefsters) 'in boerka'.
[33] TK 31108, nr 3.

moslima's'. Tenslotte wordt nog genoemd dat een verbod de 'sociale druk' die mogelijkerwijs vanuit de omgeving op moslimvrouwen wordt uitgeoefend om een boerka of nikaab te dragen kan wegnemen.

De argumenten die de PVV hierboven naar voren brengt lijken erg op de manier waarop in Frankrijk in 2004 de invoering van het verbod op hoofddoeken op scholen is onderbouwd. Hoewel Wilders hiervoor weinig steun krijgt, is het zeker niet zo dat alleen hij deze lijn aanhangt. Een reden waarom hij niet gesteund wordt, is omdat dit geen juridisch houdbaar argument zal zijn. Maar dat wil niet zeggen dat deze argumenten voor andere partijen niet relevant zijn in hun overwegingen. Zoals eerder gezegd, ook de VVD sprak tijdens het algemeen overleg van 24 april 2008 haar grote bezorgdheid uit over het achterstellen van vrouwen die een boerka dragen. Maar ook kamerleden die niet voor een algeheel verbod zijn, maken zich zorgen over emancipatie en integratie. Zo wilde Groen Links tijdens datzelfde overleg weten hoe de emancipatie en integratie van deze groep gestimuleerd kan worden en vroeg de SP zich af of een boerka een teken van vroomheid of van onderdrukking is. Ook verwijzen veel krantencommentaren naar de boerka als obstakel voor emancipatie of als symbool voor de achterstelling van vrouwen, ook wanneer ze tegen een algeheel boerkaverbod zijn,

De lijn die de PVV volgt is weliswaar extreem, maar vragen over achterstelling of onderdrukking van vrouwen die een boerka dragen leven wel degelijk bij een breder deel van de bevolking. De wijze waarop de PVV deze kwestie naar voren brengt ligt in het verlengde van de manier waarop Ayaan Hirsi Ali 'de onderdrukking van moslimvrouwen' tot onderwerp van debat.[34] De essentie van haar analyse is dat moslimvrouwen het moeilijk hebben omdat ze door (mannen uit) hun eigen gemeenschap worden achtergesteld, en dat doen deze mannen omdat ze daarvoor in de islam een rechtvaardiging vinden. Een dergelijke lijn van argumentatie is ook prominent aanwezig in de Telegraaf. Daarnaast komt ook in andere kranten regelmatig naar voren dat de boerka een symbool is voor vrouwenonderdrukking en wordt dit door columnisten en schrijvers met een breed scala van politieke achtergronden naar voren gebracht.[35] Haast in iedere discussie wordt wel een keer de opmerking gemaakt dat het dragen van een gezichtsluier door de familie, de echtgenoot, of de breder gemeenschap wordt opgelegd. Ook wordt vaak gesteld dat gezichtssluiers hoe dan ook een symbool van vrouwenonderdrukking zijn, omdat vrouwen zich moeten bedekken voor mannen die zichzelf niet kunnen beheersen. Dat de vrouwen die zelf een gezichtssluier dragen en in de media aan het woord komen dat anders zien, en juist benadrukken dat het hun eigen keuze is, lijkt nauwelijks gehoord te worden of invloed te hebben op deze dominante lijn van argumentatie.

Terwijl een breed scala van participanten, het wel in meer of mindere mate eens is met een analyse waarin de gezichtssluier wordt gezien als symbool of instrument van 'vrouwenonderdrukking' en als obstakel van emancipatie, lopen de meningen sterk uiteen over mogelijke oplossingen. Voor de PVV is deze oplossing eenvoudig en eenduidig: een algeheel boerkaverbod, en het strafrecht als instrument om dat te handhaven. Zoals bleek bij het algemeen overleg van april 2008 zijn de

[34] In 2002 stapte Ayaan Hirsi Ali over van de PvdA, waar ze naar haar mening te weinig ruimte kreeg voor islamkritiek, naar de VVD. In januari 2003 maakte zij haar controversiele opmerkingen over de profeet Mohammad, dat deze naar westerse maatstaven een perverse man was. In augustus 2004 werd de film Submission op televisie vertoond, die zij samen met Theo van Gogh had gemaakt. De verhaallijn van die film was dat moslimvrouwen door moslimmannen worden onderdrukt omdat dat in de Koran staat.

[35] Bijvoorbeeld door Margreet Fogteloo, Jolande Withuis, Cisca Dresselhuys en Nahed Selim.

kabinetsministers het wel eens met de stelling dat gezichtssluiers een obstakel vormen voor emancipatie, maar vinden zij een algeheel verbod daar geen oplossing voor; het kan er zelfs toe leiden dat vrouwen minder bewegingsvrijheid hebben. De logica van deze redenering volgend blijft dan wel onduidelijk waarom dat niet evengoed zou gelden voor deelverboden, waarbij deze vrouwen bijvoorbeeld uitgesloten worden van het onderwijs, het openbaar vervoer, etc. Overigens had ook de commissie Vermeulen al in haar advies opgemerkt dat vrouwen te bevrijden van sociale druk door gezichtssluiers te verbieden een uiting is van paternalisme 'die niet past bij de beginselen van de liberale rechtsstaat.'

Tenslotte is het opmerkelijk dat het punt dat een verbod op gezichtssluiers als discriminerend voor vrouwen als sekse, nauwelijks aan de orde komt. In een artikel in Trouw op 20 maart 2003 kaart Sabine Kraus dit onderwerp aan. In haar bijdrage sluit ze eerst aan bij het argument dat een gezichtssluier als discriminerend voor vrouwen kan worden gezien, maar stelt vervolgens dat een verbod erop eveneens als zodanig kan worden opgevat. Hoewel het niet erg waarschijnlijk is dat een praktijk – het dragen van gezichtssluiers – die door betrokkenen zelf niet als discriminerend wordt ervaren, toch als zodanig beoordeeld zou worden, is discriminatie op basis van geslacht wel degelijk het effect van een 'boerka-verbod'.

2.3.2. De openbare orde en veiligheid: is anonimiteit nog geoorloofd?

Een argument dat geïntroduceerd werd in de uitspraak over de leerlingen van het ROC was dat van de openbare orde en veiligheid. Hiermee wordt de discussie ogenschijnlijk verbreed, van een nauwe, expliciete focus op de islam naar een bredere benadering die zich op alle vormen van gelaatsbedekkende kleding richt. Maar ondanks het feit dat er af en toe wordt verwezen naar demonstraties waarbij mensen zichzelf onherkenbaar maken, is het duidelijk dat dit onderwerp vanwege de discussie over gezichtssluiers op de agenda is gekomen.

Het is ook het argument van openbare orde en veiligheid dat in het coalitie akkoord van februari 2007 was opgenomen als legitimering voor een mogelijk algemeen verbod op gelaatsbedekkende kleding.[36] Het kabinet heeft er vervolgens echter vanaf gezien om een dergelijk algemeen verbod in te stellen, omdat vertegenwoordigers van de politie, de douane, en het openbaar vervoer allen lieten weten dat de huidige wetgeving hen al genoeg middelen biedt om de openbare orde te handhaven en dat de gezichtssluier op zich niet als een veiligheidsrisico aangemerkt kan worden. Herhaaldelijk kwam in de media naar voren dat er op dit terrein geen problemen zijn op Schiphol, dat het aantal vrouwen dat met een gezichtssluier gebruikt maakt van het openbaar vervoer zeer klein is, dat zij bovendien geen bijzondere problemen veroorzaken en geen veiligheidsrisico vormen.

Toch zijn het juist de argumenten over openbare orde en veiligheid die de VVD heeft aangegrepen voor haar stellingname voor een algemeen verbod op gelaatsbedekkende kleding. In haar voorstel tot wijzing van de wet op de identificatieplicht beschouwt deze partij gelaatsbedekkende kleding als een objectieve en subjectieve bedreiging van de veiligheid.[37] Het is een objectieve bedreiging omdat het het verifiëren van iemands identiteit en het opsporen en vervolgen van daders van

[36] Zo was het argument van veiligheid eerder voor het CDA doorslaggevend om voor de motie van Wilders voor een algemeen boerkaverbod te stemmen.
[37] TK 31331, no 1-3.

strafbare feiten bemoeilijkt, en het de effectiviteit van cameratoezicht beperkt. Gelaatsbedekkende kleding vormt daarnaast een bedreiging voor de subjectieve veiligheid want het maakt het inschatten van stemmingen en intenties onmogelijk en het roept vrees op. Men dient herkenbaar te zijn voor veiligheidscamera's en voor alle burgers die immers potentiële getuigen van het plegen van strafbare feiten zijn.

Dergelijke argumenten verbinden debatten over gezichtssluiers met het recht van burgers op privacy en anonimiteit, of, liever gezegd, uitgangspunt is dat mensen geen recht hebben op anonimiteit in de publieke ruimte.[38] Dergelijke argumenten over de noodzaak dat burgers in de publieke sfeer herkenbaar en identificeerbaar dienen te zijn is onderdeel van de bredere ontwikkeling in de richting van een controlestaat ingezet na 9/11 met de snelle invoering van de identificatieplicht.

Tegelijkertijd speelt bij 'veiligheid' nog een ander aspect mee, dat in het politieke debat over gezichtssluiers niet zo sterk wordt uitgesproken, omdat het juridisch geen hout snijdt, maar in bredere publieke discussies wel aan de orde komt, de vrees voor een radicale of fundamentalistische islam. Wilders kwam met zijn motie voor een verbod op de boerka in alle publieke ruimtes tijdens een debat over de radicalisering van moslims, en kort daarvoor had de Telegraaf de boerkadraagsters in Maaseik in verband gebracht met islamitische terreur.[39] Mede door het gebruik van de term boerka, krijgen verhalen in de media over mannelijke terreurverdachten die ontsnappen door zich in een boerka te hullen, of zelfmoordenaars (m/v) die bommen onder hun boerka verstoppen en zich zo opblazen, betekenis in het debat in Nederland. Soms ook worden dergelijke verbanden expliciet gelegd. Ook tijdens informele gesprekken met stafleden aan een universiteit werd duidelijk dat een reden waarom men een verbod op gezichtssluiers wilde was omdat men bang was dat de instelling radicale moslims aan zou trekken.

2.3.3. Communicatie: praktijkprobleem of voorwaarde voor actief burgerschap

Het meest centrale argument dat telkens naar voren komt om gezichtssluiers in specifieke omstandigheden, plaatsen of functies te verbieden is het argument van de noodzaak om iemands gelaatstrekken te kunnen zien om werkelijk te kunnen communiceren. Het is dit argument dat de basis vormt voor de uitspraak van het CGB ten aanzien van de ROC kwestie in 2003. Hoewel dit argument inmiddels als vanzelfsprekend wordt gezien, is het tegelijkertijd belangrijk voor ogen te houden hoe snel opinies veranderen. In het CGB besluit van 2000 werd non-verbale communicatie immers nog voldoende mogelijk geacht wanneer iemand een gezichtssluier draagt.

Hoewel in het regeerakkoord openbare orde en veiligheid als argumenten werden genoemd voor een verbod op gezichtssluiers, ligt de nadruk in de brief van februari 2008 toch op het kunnen zien van elkaars gelaatstrekken. Allereerst verklaart het kabinet dat het open communicatie van essentieel belang acht voor een goed verlopend onderling verkeer tussen mensen. 'Wederzijdse acceptatie van verschil en gemeenschappelijkheid ontstaat wanneer mensen onbelemmerd elkaar kunnen leren kennen en met elkaar omgaan'. Het kabinet meent 'dat de overheid een verantwoordelijkheid heeft om die open communicatie te waarborgen waar dat

[38] Zie ook het artikel van Egbert Dommering in de NRC (22 november 2006), hoogleraar informatie wetgeving aan de UvA. Het is ironisch dat juist degenen die zich hard opstellen tegen het dragen van gezichtssluiers in de publieke sfeer, tegelijkertijd zelf vaak voorstanders zijn van de mogelijkheid om anoniem te reageren op internet.

[39] Deze krant benadrukte dat de enige vrouw die haar boerka niet af wilde leggen gehuwd was met een terreurverdachte.

essentieel is voor het ontwikkelen en functioneren van de democratische rechtsstaat.' Vervolgens gaat de brief verder over islamitische gelaatsbedekkende kleding. 'Er zijn met name spanningen bij onderwerpen die in verband worden gebracht met (stromingen) in de islam, daarom moet bij deze discussie ook ingegaan worden op islamitische gelaatsbedekkende kleding, zoals de boerka en nikaab. Gelaatsbedekkende kleding belemmert evident de open communicatie, wordt bovendien als vrouwonvriendelijk beschouwd en staat voor velen symbool voor een fundamentalistische islam die niet past in de Nederlandse samenleving.' Deze kleding roept ook bij velen een gevoel van onbehagen en onveiligheid op. 'Het kabinet is van mening dat open communicatie tussen burgers, participatie en de gelijke kansen voor mannen en vrouwen essentiële waarden zijn van de Nederlandse samenleving en onze democratische rechtsstaat. Het dragen van gelaatsbedekkende kleding bemoeilijkt onmiskenbaar de positie van vrouwen in het Nederlandse maatschappelijk verkeer, op de arbeidsmarkt en in het onderwijs. Het kabinet vindt het dragen van dergelijke kleding dan ook onwenselijk en zal dat waar nodig actief tegengaan.' In de ogen van het parlement kan het belang van het zien van elkaars gelaatstrekken niet overschat worden. Gedurende het algemeen overleg van april 2008 merkte bijvoorbeeld de minister van onderwijs op dat 'het kunnen zien van elkaars gezicht van cruciaal belang is voor goed burgerschap' en stelde het CDA dat 'goede gezondheidszorg is alleen mogelijk als je de patiënt in de ogen kunt kijken, kunt zien hoe de boodschap aankomt'.

Toch is hier wel het een en ander op af te dingen, zoals wel enkele keren in de media gebeurt. Zo is er bijvoorbeeld een Nederlandse docent die les heeft gegeven aan een opleiding voor journalistiek in San'a, Jemen, waar een groot aantal studentes een gezichtssluier draagt. Toch merkte hij al snel dat hij heel goed in staat was om hun reacties in te schatten, en dat deze vrouwen niet minder actief in de seminars participeerden (Volkskrant 23 januari 2007) Ook blijkt uit de resultaten van een onderzoek aan de Universiteit van Amsterdam het niet zo moeilijk is gevoelens te herkennen wanneer een gezichtssluier wordt gedragen zolang de ogen zichtbaar zijn. Een voorlopige conclusie van dat onderzoek is dan ook dat verzet tegen de gezichtssluier vooral cultureel bepaald is (Volkskrant 15 februari 2008). En uit gesprekken met stafleden aan een universiteit in Nederland die onderwijs gaven aan een groep studenten waarvan er twee een gezichtssluier droegen, bleken er geen echte problemen te zijn die te maken hadden met het proces van communiceren zelf. In face-to-face situaties lijkt het er toch vooral om te gaan hoe beide partijen zich opstellen en of men wil communiceren.

In de publieke ruimte komt daar bovendien de vraag bij of de burger wel tot communicatie verplicht kan worden.[40] Bovendien gaat het daarbij om de aard van die communicatie. In een pluriforme samenleving zijn er veel verschillende manieren waarop mensen zich presenteren in de publieke sfeer. Of men deze als prettig of onprettig ervaart hangt zeker ook af van de achtergrond en opvattingen van betrokkenen. Daarbij komt nog, dat mensen via hun gelaatstrekken niet alleen hun aard en hun stemmingen onthullen, maar deze ook kunnen verhullen.[41]

---

[40] Zie ook het artikel van prof.dr. C.Kortmann, hoogleraar staats- en bestuursrecht aan de Radboud Universiteit Nijmegen, getiteld 'Een bijzonder schrijven: gelaatsbedekkende kleding', *NJB* nr 9, 29 februari 2008.

[41] Zo wordt kinderen al op jonge leeftijd geleerd om voorzichtig te zijn in de omgang met vreemden en niet zonder meer op hun vriendelijke houding te vertrouwen.

2.3.4. Segregatie: het zich afwenden van de samenleving

Naast gevoelens van angst in termen van 'het eng vinden', 'schrikken als je met iemand in boerka geconfronteerd wordt', worden ook gevoelens van 'onbehagen', 'zich ongemakkelijk voelen', 'zich er niet prettig bij voelen' vaak genoemd.

Het zijn dergelijke gevoelens die politici vaak gebruiken om op de noodzaak van wettelijke verbodsregelingen te wijzen; uit allerlei polls zou immers blijken dat dit is wat mensen willen. Hier begeeft men zich wel op glad ijs. Er zijn immers veel stijlen van kleding waar bepaalde, of zelfs veel mensen zich ongemakkelijk bij voelen, zoals punk, gothic, zeer onthullende kleding, en de combinatie van kaalgeschoren hoofden, legerlaarzen en bomberjackets. Dergelijke stijlen nodigen ook niet uit tot open communicatie (en soms evenmin tot acceptatie door werkgevers), maar toch worden in dergelijke gevallen geen argumenten gebruikt over hoe deze kleding een probleem vormt voor de democratische rechtsstaat. Een variatie aan stijlen op straat wordt juist vaak als bewijs van Nederlandse tolerantie gezien. Een selectieve focus op de gezichtssluier kan moslims het gevoel geven dat er met twee maten gemeten wordt.

Bovendien doen politici het vaak voorkomen alsof zij de stem des volks vertolken, maar gezien de ontwikkeling van de discussies over gezichtssluiers ligt de relatie tussen politiek en publieke opinie toch gecompliceerder. De ROC kwestie begon met een probleem, waar al snel allerlei andere kwesties aan werden gekoppeld. Desalniettemin werd deze toch opgelost met de leidraad kleding op scholen. Binnen enkele jaren werd 'de boerka' echter een belangrijke kwestie, waarmee men zich kon profileren. Zo kwam Wilders met zijn motie om de boerka in alle publieke ruimte te verbieden, die tegen de grondwet ingaat. De wijze waarop hij deze kwestie politiseert heeft echter duidelijk invloed enerzijds op de publieke opinie (door uitvergroting roept het angst op, en de onmogelijkheid om tot een oplossing te komen roept frustratie op), en anderzijds op de opstelling van andere politieke partijen, die overgaan tot symboolpolitiek om Wilders de wind uit de zeilen te nemen. Het netto resultaat van dit alles is dat bijna de helft van de respondenten van de Top-X webpoll schat dat er meer dan 5000 vrouwen in Nederland een gezichtssluier dragen, 31% dat het er meer dan 10.000 zijn en bijna 17% het er zelfs meer dan 20.000 zijn.[42] Met andere woorden de enorme aandacht voor een zeer kleine groep vrouwen, produceert juist verdere gevoelens van angst en onbehagen.

Maar het gaat niet alleen over gevoelens van angst, gevoelens van onbehagen zijn ook verbonden met ergernis en boosheid, een gevoel dat deze vrouwen niet hun best doen om te integreren in de samenleving, zich afzonderen, en in het algemeen 'onze' waarden weigeren te accepteren. Om het heel cru uit te drukken, 'een nikaab in

---

[42] Deze poll werd op 9 september 2008 gehouden door Top-X, het jongerenpanel (12-24 jaar) van een Nederlandse TV programma. De schattingen van alleen moslimrespondenten zijn iets realistischer maar nog steeds veel te hoog: 25% denkt dat het er meer dan 5000 zijn, 15% dat het er meer dan 10.000 zijn en 11% dat het er meer dan 20.000 zijn.
Uit deze poll bleek ook dat jongeren het wel sterk eens zijn met een boerkaverbod voor leraren en leerlingen (86% en 81% helemaal mee eens), en ook voor het openbaar vervoer (69%), hoewel wat minder uitgesproken, maar niet met het verbod voor ouders (47%). Als alleen de antwoorden van moslimjongeren bekeken worden, blijkt dat zij in meerderheid zijn voor een boerkaverbod voor leraren (54%), minder uitgesproken zijn over een verbod voor leerlingen (47%), en niet enthousiast zijn over een verbod in het openbaar vervoer (20%) of voor ouders (20%). Deze antwoorden wijken weer sterk af van die genoemd zijn onder noot 22.

De Pijp – het is gewoon een opgestoken middelvinger, niet meer en niet minder' (Corine Vloet in de NRC 1 november 2003).

Dit betekent dat 'de boerka' die vaak gezien wordt als een teken van de achterstelling van vrouwen, tegelijkertijd ook als een heel actief en duidelijk statement van een weigering om zich aan te passen wordt beschouwd. Deze vrouwen kunnen bovendien door hun manier van kleden anderen wel zien zonder zelf gezien te worden. Het spanningsveld tussen een symbool dat gezien wordt als teken van onderschikking en een praktijk die geassocieerd wordt met macht, leidt gemakkelijk tot gevoelens van onbehagen.

3. Draagsters van gezichtssluiers in Nederland

Dit deel van het rapport is op de eerste plaats gebaseerd op uitgebreide gesprekken met vrouwen die een gezichtssluier dragen, gedragen hebben of van plan zijn deze te gaan dragen. In deze gesprekken die de vorm van 'kledingverhalen' (verhalen over hoe hun stijl van kleden in de loop der tijd is veranderd) hebben, is ingegaan op persoonlijke achtergronden, motiveringen om een gezichtssluier te gaan dragen, reacties van de omgeving, en de wijze waarop het dragen van een gezichtssluier hun deelname aan de samenleving heeft beïnvloed.

3.1. Toegang en werkwijze

De geïnterviewde vrouwen heb ik allereerst via de sneeuwbalmethode gevonden, een methode die met name vaak wordt gebruikt in situatie waarin een vertrouwensband van belang is, en waarin het gebruik van een (a-selecte) steekproef niet mogelijk of zinvol is. Vrienden en collega's die zelf vrouwen kenden die een gezichtssluier droegen of, vaker, vrouwen kenden die wellicht draagsters van een gezichtssluier zouden kennen hebben mij geholpen door een email oproep te laten circuleren in hun netwerken.[43] Om echter niet uitsluitend in een netwerk van 'vrienden van vrienden' te blijven hangen, heb ik gepoogd een zo groot mogelijke diversiteit aan te brengen door ook direct vrouwen op websites, discussiefora, op paltalk en op hyves aan te schrijven waarvan ik, vanwege de aard van hun discussiebijdragen of hun avatar, de indruk had dat zij een gezichtssluier droegen. Ook dat heeft een aantal interviews opgeleverd. Vervolgens heb ik mijn eigen netwerk verder kunnen uitbreiden door degenen met wie ik had gesproken te vragen of zij nog andere mogelijke deelneemsters kenden.

Ik ben altijd duidelijk geweest over mijn positie als onderzoeker en over de kwesties waar ik in geïnteresseerd was. Degenen die ik voor dit onderzoek uitgebreid heb gesproken heb ik anonimiteit beloofd. Dat betekent niet alleen dat er in dit rapport geen namen genoemd worden, maar ook dat andere persoonlijke informatie, zoals woonplaats, niet vermeld worden. Het gaat immers om een bijzonder kleine groep, die gemakkelijk herkenbaar is, en waarvoor veel media-aandacht is. Een aantal van hen gaf aan eerder negatieve ervaringen te hebben gehad met onderzoekers of journalisten.

Voor dit onderzoek heb ik met twintig vrouwen uitgebreid contact gehad. De meesten van hen hebben mij thuis uitgenodigd, waar de gesprekken rond de twee uur duurden. Daarnaast kozen twee vrouwen voor een islamitische school als ontmoetingsplek, ben ik tweemaal voor een gesprek naar een moskee geweest, heb ik een vrouw uitvoerig in een speeltuin gesproken, eenmaal een jonge vrouw bij een vriendin thuis. Met een aantal van de geïnterviewden heb ik vervolgens nog per email of telefonisch contact gehad; een aantal vrouwen heb ik meer dan eens bezocht en ook elders getroffen. Soms vond ik ook additionele informatie, omdat bepaalde dames voor mij herkenbaar waren als deelneemsters aan publieke discussies op internet. Alle gesprekken zijn gevoerd zonder dat anderen daarbij aanwezig waren, met uitzondering van kleine kinderen, en het gesprek in de speeltuin waarbij voor een deel van de tijd een vriendin aanschoof. Niemand maakte bezwaar tegen het opnemen van

[43] Ik heb hierbij met name veel hulp gekregen van Vanessa Vroon-Najem die zelf een MA scriptie heeft geschreven over bekeerde moslima's, *Pushing the Limits of Dutchness. Agency and Change in the context of Female Conversion to Islam.* Vrije Universiteit, 2007.

het gesprek. In twee gevallen heb ik geen persoonlijk gesprek gevoerd, maar heb ik uitsluitend contact per email (en telefoon) gehad. Dat kwam omdat de betreffende vrouwen, die beiden in Nederland een gezichtssluier hadden gedragen, inmiddels het land hadden verlaten en zich hadden gevestigd in Marokko.

Ter vergelijking heb ik daarnaast gebruik gemaakt van het materiaal dat in een eerder klein onderzoek was verzameld door Eva Fakhrunissa.[44] Ook heb ik discussies over gezichtssluiers op een aantal fora op internet gevolgd, Tenslotte heb ik een aantal sleutelinformanten gesproken die in hun onderzoek of werk ook te maken hebben gehad met vrouwen die een gezichtssluier dragen.

3.1.1. Problemen met aantallen: 'gezichtssluiers' en 'draagsters'

Er zijn een aantal factoren die het moeilijk maken om tot een weloverwogen schatting te komen van het aantal vrouwen dat in Nederland een gezichtssluier draagt. Daarbij dient allereerst duidelijk te worden welke vorm van kleding hier als 'gezichtssluier' wordt aangeduid en vervolgens, wie er onder de categorie 'draagsters' vallen.

Gezichtssluiers

Wat wordt er in dit onderzoek verstaan onder gezichtssluiers? Zoals eerder duidelijk gemaakt, wordt een (Afghaanse) boerka - een vaak lichtblauw gewaad uit één stuk met kleine plooitjes en een raster voor de ogen dat het lichaam van top tot teen bedekt - in Nederland niet of vrijwel niet gedragen. Mocht men iemand in een dergelijk kledingstuk tegenkomen dan is het veel waarschijnlijker dat men met een onderzoeker, journalist, of grappenmaker van doen heeft dan met een 'echte' boerkadraagster.[45]

Wanneer de media en het parlement het hebben over boerkadraagsters gaat het dan ook om vrouwen die een losse gezichtssluier dragen, die veelal door de betrokkenen zelf met de term *niqaab* wordt aangeduid. Deze komt in een aantal verschillende modellen, lengtes en kleuren, waarvan zwart het meest gangbaar. Het kan gaan om een model van een laag stof dat alleen het onderste deel van het gezicht bedekt, en met drukkers, klittenband, of een koordje aan de achterkant van het hoofd wordt vastgemaakt. Vaker echter wordt een model gebruikt dat bestaat uit enkele laagjes, deels transparante, stof, waarvan de bovenste meestal over het hoofd naar achteren worden gedragen, zodat de ogen zichtbaar zijn. Door deze laagjes naar voren te slaan kan men echter in een oogwenk ook de ogen bedekken. De meeste draagsters van gezichtssluiers in Nederland bedekken hun ogen echter niet. Bij een andere variant gaat het eigenlijk om een speciaal soort *gimaar* - dat is een grote rondgesneden sluier die het hoofd geheel omsluit en, afhankelijk van de gekozen lengte, tot het middel, de heupen, de knieën of de grond reikt – waarbij deze over het onderste deel van het gezicht omhoog getrokken kan worden.

Tenslotte zijn er vrouwen die een grote omslagdoek of losse sjaals op zo'n manier dragen dat het onderste deel van hun gezicht ermee is bedekt. Enkele Turkse vrouwen dragen een *sharshaf*, een grote zwarte of donkerblauwe omslagdoek waarvan ze soms de punten over de onderkant van het gezicht trekken. Er zijn ook vrouwen die een grote kleurrijke satijnen hoofddoek zo dragen dat het onderste deel

[44] Dit voerde zij in 2005 uit, toen ze als junior fellow aan het ISIM was verbonden.
[45] Bij de demonstratie tegen het boerkaverbod van 30 november 2006 was er inderdaad iemand in een dergelijke boerka, maar dat bleek een man te zijn.

van hun gezicht ermee wordt bedekt. En er zijn vrouwen die grote, langwerpige wollen sjaals dragen om daarmee hetzelfde effect te bereiken. Het moge duidelijk zijn dat het zeker in de winter onduidelijk is of zo iemand zich bedekt vanwege het weer of om religieuze redenen.

De voor dit onderzoek geïnterviewde vrouwen dragen een losse gezichtssluier. Echte boerkadraagsters ben ik in Nederland niet tegengekomen, en vrouwen die sjaals en hoofddoeken zo dragen dat het onderste deel van hun gezicht ermee is bedekt zijn niet degenen over wie er in de media en de politiek zo veel commotie is.

Draagsters

Hoeveel vrouwen in Nederland dragen nu zo'n gezichtsluier? Eerdere schattingen lopen uiteen van een minimumaantal van 50 tot 100 draagsters tot een maximum van 200 tot 400 vrouwen.[46] Een verantwoording van deze cijfers wordt echter niet gegeven. Dat kan ook niet, want juist omdat het om zo'n klein aantal gaat is het onmogelijk om tot een nauwkeurigere schatting te komen. Maar zelfs als het om 500 vrouwen zou gaan dan is dit nog een miniem percentage van de Nederlandse bevolking: 0,00003% (of gemiddeld drie op de honderdduizend inwoners).

Een reden voor het feit dat deze schattingen uiteenlopen, kan ook liggen in de verschillen in consistentie waarmee vrouwen een gezichtssluier dragen, onder welke omstandigheden ze het wel of niet doen. Terwijl ze allen van mening zijn dat het dragen van een gezichtssluier in aanwezigheid van niet-mahram mannen verplicht of aanbevelingswaardig is, gaan ze daar in de praktijk van het dagelijks leven op verschillende manieren mee om.[47] Sommige vrouwen dragen heel consistent een gezichtssluier 'volgens de regels', maar er zijn aanzienlijk meer vrouwen die dat niet doen. Enerzijds zijn er degenen die het meestal wel doen, maar er specifieke uitzonderingen opmaken, bijvoorbeeld wanneer ze bij familie op bezoek gaan, naar school gaan, of op het werk. Anderzijds zijn er vrouwen die alleen onder specifieke omstandigheden een gezichtssluier dragen, zoals wanneer ze lezingen in de moskee bijwonen. Van de vrouwen die aan dit onderzoek hebben deelgenomen zijn er tien die meestal wel een gezichtssluier dragen (acht van hen momenteel in Nederland woonachtig), drie vrouwen doen het af en toe, vier vrouwen hebben de gezichtssluier gedragen maar zijn er inmiddels mee opgehouden, en drie vrouwen overwegen een gezichtssluier te gaan dragen.

Volgens mijn eigen inschattingen, gebaseerd op de aantallen vrouwen die ik heb gesproken, hun schattingen van het aantal personen in hun omgeving, en mijn indruk van het aantal draagsters dat op internet actief is, lopen de aantallen uiteen van rond de 100 vrouwen die regelmatig een gezichtssluier dragen (de fulltimers) en niet meer dan 400 die het af en toe doen (de parttimers).

3.1.2. Achtergronden en vertekeningen

Onder de vrouwen die aan het onderzoek hebben meegedaan zijn twee groepen te onderscheiden. Ten eerste de nieuwe (bekeerde) moslima's. In termen van etniciteit zijn dit vrouwen van Nederlandse achtergrond, maar ook vaak vrouwen uit gemengde

---

[46] Het aantal van 50 tot 100 is genoemd in het rapport Overwegingen bij een Boerkaverbod. Het aantal van 200 tot 400 wordt vermeld in een artikel van Samira Dahri en Suhayb Salam, 'Afschaffen die boerka', d.d. 15 december 2006, te vinden op www.niqaab.org (gedownload 15 januari 2009).

[47] Een *mahram* is een man met wie een vrouw volgens het islamitisch recht niet kan trouwen, zoals mannelijke verwanten in de rechte lijn en broers van vader en moeder.

huwelijken, deels Nederlands en deels Surinaams, Antilliaans, Latijns-Amerikaans, of Zuid-Oost Aziatisch.[48] Ten tweede de vrouwen die als moslim zijn opgegroeid. De geboren moslima's zijn vrijwel allemaal van Marokkaanse afkomst. Zij zijn voor het overgrote deel in Nederland opgegroeid en niet door huwelijksmigratie naar Nederland gekomen. Van de geïnterviewden is bijna 60% een bekeerling en 40% van Marokkaanse afkomst.

Deze vrouwen zijn tussen de zeventien en de veertig jaar oud. De helft van hen is tussen de 21 en dertig jaar; ongeveer een derde is onder de 21 jaar, en enkelen zijn ouder dan dertig. De helft van hen is getrouwd, een kwart is ongetrouwd en eveneens een kwart is gescheiden; iets meer dan de helft van alle vrouwen heeft (jonge) kinderen.

Ze komen overwegend uit de arbeidersklasse ('gastarbeiders') en de lagere middenklasse, enkele Marokkaanse vaders werken als kleine zelfstandige, en enkele bekeerlingen komen uit een hoger milieu. De meeste nieuwe moslima's kwamen uit huishoudens waar de ouders wel een religieuze achtergrond hadden (twee hadden een joodse ouder, anderen waren protestant of katholiek), maar er weinig aan deden; enkelen noemden hun ouders atheïstisch. De meeste vrouwen van islamitische achtergrond gaven aan dat hun ouders weinig praktiserend waren; ze noemden hen vaak 'culturele moslims'.

De geïnterviewde vrouwen wonen meestal in migrantenbuurten, niet alleen in steden zoals Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, maar ook in de middelgrote plaatsen buiten de Randstad, vooral in het zuiden en midden van het land; in totaal wonen ze in dertien verschillende plaatsen. Een aantal van hen is wel in een dorp opgegroeid en later naar de stad verhuisd; twee vrouwen zijn met hun echtgenoten naar Marokko verhuisd.

Er is een behoorlijke variatie aan opleidingsniveau; ongeveer een derde had een HBO of universitaire opleiding; ruim een kwart had VMBO of lager, en de rest had een opleiding op MBO niveau. Ze hebben een grote variëteit aan werkzaamheden verricht, waaronder schoonmaak- en productiewerk, call-center werk, administratie werk, beveiligingsmedewerkster, grondstewardess, juridisch medewerkster.

Mogelijke vertekeningen

In hoeverre zijn deze vrouwen representatief voor de hele categorie 'vrouwen met gezichtssluiers'? Een bezwaar dat aan de sneeuwbalmethode kleeft, is dat de bereikte groep vrouwen mogelijk een specifieke subcategorie van de totale populatie vormt. Het is daarom nodig om na te gaan welke categorieën mogelijkerwijs ondervertegenwoordigd zijn. Dat zijn enerzijds vrouwen die niet aan een onderzoek willen deelnemen, en anderzijds vrouwen die niet aan een onderzoek kunnen deelnemen.

Vrouwen kunnen verschillende redenen hebben om niet aan een onderzoek mee te willen doen. Voor dit onderzoek geldt zeker dat de disproportionele aandacht voor het onderwerp in de media, en het snelle verband dat vaak met radicalisering wordt gelegd, de toegang tot de onderzoekspopulatie er niet gemakkelijker op maakt. Draagsters van gezichtssluiers zijn er nogal beducht op dat onderzoekers er mogelijk een andere agenda op na houden, variërend van het op zoek zijn naar materiaal voor sensationele artikelen in de krant tot het speuren in de privé-levens van mensen ten behoeve van de AIVD. Aangezien het slechts om een zeer klein aantal vrouwen gaat,

[48] In alle gevallen geldt dat geen van de ouders van bekeerlingen moslim is.

zijn individuele vrouwen ook al vaak benaderd door de media of door onderzoekers, iets waar ze niet altijd een positieve indruk aan hebben overgehouden.

Ten tweede zijn er natuurlijk degenen die niet bekend zijn met het onderzoek en er daarom niet aan mee hebben kunnen doen. De vraag is dan of dit een specifieke subcategorie zou kunnen zijn. Het ligt inderdaad voor de hand dat het dan om vrouwen zal gaan die sterk geïsoleerd leven en ook geen toegang tot internet hebben, waaronder lager opgeleide vrouwen die nog niet lang in Nederland zijn.

Op de mogelijke effecten van deze vertekeningen kom ik in de conclusie terug. Het feit dat er voornamelijk Nederlandse bekeerlingen en vrouwen van Marokkaanse afkomst aan het onderzoek hebben meegedaan, klopt met het beeld dat ik ook op grond van andere informatie van de hele populatie heb gekregen.[49] In de loop van de gesprekken en op internet is wel eens ter sprake gekomen dat ook vrouwen van Egyptische, Somalische, Turkse, Tunesische, Pakistaanse, en Afghaanse achtergrond een gezichtssluier dragen, maar vergeleken met de Nederlandse bekeerlingen en de vrouwen van Marokkaanse achtergrond gaat het om zeer kleine aantallen.

Kortom, de geïnterviewden dienen niet gezien te worden als vertegenwoordigers van de totale populatie *niqaab*draagsters in Nederland; aangezien de totale populatie onbekend is, is het niet mogelijk een representatieve steekproef te trekken. Wel is duidelijk dat er onder de vrouwen die een gezichtssluier dragen er zowel een aanzienlijk aantal Nederlandse bekeerlingen is als ook vrouwen van Marokkaanse achtergrond die in Nederland zijn opgegroeid; dat de vrouwen vaak getrouwd zijn (geweest) en kinderen hebben; dat ze een breed scala aan opleidingen gevolgd hebben van uiteenlopend niveau; en dat ze verspreid over het land wonen.

3.2. Levensloop, bekering en veranderingen in kledingstijl

Op welk moment in hun leven zijn vrouwen een gezichtssluier gaan dragen en hoe is dat gegaan? Voor betrokkenen is het meestal onderdeel van een proces van bekering. Ik gebruik de term bekering hier in brede zin, enerzijds als bekering van niet-moslima's tot de islam, anderzijds bij geboren moslima's als een substantiële omslag in hun religieuze overtuiging en praktijken.[50] Bij nieuwe moslima's begint dit proces met interesse voor de islam, bij geboren moslims met een heroverweging van wat islam voor hen betekent. Voor draagsters van gezichtssluiers is zo'n bekeringsproces sterk verbonden met veranderingen in kledingstijl, waarbij het gaan dragen van een gezichtssluier 'het laatste stapje' of 'een stapje extra' is.

3.2.1. Het bekeringsproces: innerlijk en uiterlijk

De meeste nieuwe moslima's kwamen voor het eerst in aanraking met de islam via klasgenootjes, vriendinnen uit de buurt, of een vriendje van moslimachtergrond. Het meest genoemd werden 'Marokkaanse meisjes'. Soms was de eerste aanleiding dat ze op de middelbare school graag bij een groepje populaire Marokkaanse meiden wilden horen, en raakten dan geleidelijk aan echt geïnteresseerd in de islam. 'Het heeft wel moeten groeien, hoor, in het begin wilde ik er gewoon bij horen, maar uiteindelijk

[49] Ook in het onderzoek van Fakhrunissa is het overgrote deel van de respondenten of bekeerling of van Marokkaanse achtergrond.

[50] Om stylistische redenen gebruik ik in het volgende de termen bekeerlinge en nieuwe moslima als synoniemen. Bekeerlinge wordt dus niet gebruikt voor 'geboren moslima's' van Marokkaanse afkomst.

dacht ik, doe ik dit omdat het leuk is of.... En toen heb ik de keuze gemaakt, ik geloof er echt in en ik wil dit gewoon. Op mijn vijftiende heb ik me bekeerd'.

Het kwam ook voor dat ze zich al op jonge leeftijd aangetrokken voelden door een bepaalde sfeer, zoals bij de Ramadan, wanneer ze bij klasgenootjes thuis werden uitgenodigd. 'Op de basisschool waren er twee Marokkaanse meiden in de klas, die brachten snoepjes bij het Suikerfeest. Ze vroegen me thuis te komen eten. Dan deed je je schoenen uit, en je hoorde de vader uit de Koran reciteren, dat vond ik zó mooi en zo raakte ik geïnteresseerd'. Maar er was ook iemand die voor het eerst via haar Marokkaanse buurjongens met wie ze naar kickboksen ging, in aanraking kwam met de islam.

Tegelijkertijd is het opvallend dat veel nieuwe moslima's aangeven dat ze weliswaar via vrienden, vriendinnen, kennissen, en buren in aanraking met de islam zijn gekomen, maar dat ze daar, nadat ze zelf meer praktiserend zijn geworden, nog maar weinig contact mee hebben. Wanneer zij zich verder willen verdiepen in het geloof, blijken hun moslimvriendinnen hun vragen lang niet altijd te kunnen beantwoorden. 'Ramadan is het enige wat ze deden voor hun geloof. Als ik vroeg, moet ik niet leren bidden, zeiden ze, nee dat is veel te moeilijk voor jou. Als ik vroeg, moet ik geen hoofddoek gaan dragen, zeiden ze, nee dat hoeft niet, alleen als je getrouwd bent en je man wil dat. Toen dacht ik al wat is dat voor onzin... Later op het werk kwam ik toen wel een vrouw tegen die naar de moskee ging, die had zelf ook heel lang niks gedaan aan het geloof. Ik dacht nog, naar de moskee, ja daar zitten zeker allemaal oude vrouwen die geen Nederlands praten en zo. Ik was zo bevooroordeeld. Maar het waren allemaal meiden van onze leeftijd, het was heel gezellig, en de helft die binnen zat was Nederlands.'

Voor veel vrouwen werd dus al snel duidelijk dat als ze verder over de islam gaan vragen, hun moslimvriendinnen daar maar weinig van af weten. Ze gaan dan zelf actief op pad om meer informatie te vinden, bijvoorbeeld door boeken uit de bibliotheek te lenen. Ze komen iemand tegen in hun omgeving of in cyberspace die wel praktiserend is en hen introduceert bij anderen, in een moskee, of op internet. Zo bouwen ze nieuwe contacten op met praktiserende moslims en verwatert het contact met hun moslimvriendinnen van vroeger, die hen vaak 'te overdreven' vinden. 'In het begin namen ze me niet serieus, pas toen ik een hoofddoek ging dragen, toen dachten ze van oh, oké, en toen ik die lange gewaden ging dragen, toen was het weer 'overdreven'.' Soms vinden ze moeilijk aansluiting bij 'geboren moslims'. 'Ik was de enige op school die zo liep daar. Veel Marokkaanse meiden keken eigenlijk een beetje op me neer, heel raar eigenlijk, zo van, ze is toch maar bekeerd en het is te overdreven en zo.'

Voor vrouwen met moslimouders is hun moslimidentiteit in eerste instantie een vanzelfsprekendheid. Hoewel enkelen uit praktiserende families komen, is het vaker zo dat zij hun eigen achtergrond als 'cultureel moslim' schetsen, 'het zijn gemiddelde moslims, dan neemt de cultuur toch de overhand'. Sommigen vonden hun opvoeding juist vrijer dan bij de meeste Marokkanen, 'heel veel mensen dachten ook niet dat wij Marokkaans waren' of 'bij feesten was ik altijd, zeg maar, het niet typisch Marokkaanse'. Voor deze geboren moslima's waren de nasleep van de aanslagen van 9/11 en vooral de moord op Theo van Gogh vaak een omslagpunt in hun beleving van de islam. Enerzijds omdat veel mensen hen vragen gingen stellen over de islam waar ze het antwoord op schuldig moesten blijven, 'toen ben ik echt op zoek ge gaan naar wat houdt mijn geloof eigenlijk in.' Anderzijds, omdat ze zagen hoe er op moslims werd gereageerd, 'dat ze allemaal over een kam werden geschoren, dat was voor mij een reden om toch even te gaan nadenken, ik was wel met religie bezig, maar niet

zoals het hoorde, toen ging ik me er echt in verdiepen.' Ook voor hen geldt dat hun oude vriendenkring vaak afstand van hen ging nemen; ze vonden hen al snel 'te extreem' of 'overdreven'.

Veranderingen in kledingstijl

Alle vrouwen gaven aan dat hun kledingstijl in de loop der tijd dramatisch was veranderd. Voor hun bekering droegen de nieuwe moslima's een breed scala van kledingsstijlen. Voor sommigen was mode belangrijk, ze droegen 'de nieuwste mode, alles moest perfect zijn', ze waren op jonge leeftijd al 'een beetje een tutje, met dat haar opgemaakt, met make-up en lippenstift', en droegen 'spijkerbroeken en strakke truitjes'. Soms droegen ze kleding die hoorde bij een specifieke subcultuur, 'Ik was echt zo'n Bijlmer meisje, strakke truitjes, lage broeken, altijd nagels met alle kleuren nagellak, en heel veel sieraden, een neusbel, vijf gaatjes hier, zes gaatjes daar.'

Vaak gaven ze aan dat ze andere kleding droegen dan de meeste kinderen op school. 'Ik was een beetje een alternatief type, zeg maar. De middelbare school, dat was best een rijkeluisschooltje, merkkleding en zo, nou daar deed ik niet aan mee, dat vond ik belachelijk'. Ze ontwikkelden hun eigen stijl. 'Wat iedereen deed, deed ik dus niet. Ik liep met hoedjes op en met van die vlechtjes. Ik had echt een eigen stijl. Zodra iets in de mode was hoefde het voor mij niet meer.' Ze waren duidelijk anders. 'Ik ben een hele tijd zo'n rastafari-type geweest met Malcolm-X T-shirts. Ik was een beetje een buitenbeentje op school, die vonden mij tien keer niks.'

Eigenlijk was het niet veel anders bij de geboren moslima's. De meesten droegen aanvankelijk geen hoofddoek. Sommigen zagen eruit als 'het ultieme moderne meisje, ik droeg allemaal korte kleren, er was geen verschil tussen mij en een Nederlands meisje.' Enkelen droegen ook kleding waardoor ze opvielen in hun eigen omgeving. 'Ik had samen met een vriendin ook een soort gangsterperiode, dan droegen we een tuinbroek, een capuchontrui en van die bergschoenen; toen waren we wel een beetje het uitschot van de school. We hadden zoiets van het interesseert ons echt niet wat men van ons denkt. Later hadden we weer een periode, toen had je van die heupbroeken, zag je een stukje buik en zo, toen kregen we natuurlijk ook weer een stempel op.' Vaak komt het voor hun sociale omgeving dan ook onverwachts als ze een hoofddoek gaan dragen. 'Ik weet nog wel in het begin dat de Marokkanen in mijn kring zoiets hadden van, een hoofddoek, ben je wel lekker?'

Als onderdeel van hun bekeringsproces zijn alle geïnterviewde vrouwen meer bedekkende kleding dragen, dat wil zeggen een hoofddoek en langere, losvallende kleding die hun lichaamsvormen verhult. Deze veranderingen in kledingstijl kunnen op verschillende manieren en in een verschillende tempo verlopen. Bij de nieuwe moslima's gaat het vaak om een geleidelijk proces. In veel gevallen beginnen ze met parttime een hoofddoek te dragen (wel vaak al de nek en hals bedekkend), zeker wanneer hun ouders daarop tegen zijn. Ze dragen hem dan bijvoorbeeld wel op hun opleiding of wanneer ze met vriendinnen zijn, maar doen hem af zodra ze in de buurt van het ouderlijk huis komen. Soms zitten er jaren tussen het moment waarop ze zichzelf als moslim beschouwen en ze een hoofddoek gaan dragen.

Tegelijkertijd gaan ze ook minder strakke, wat langere kleding dragen, vaak eerst tuniekjes over losser vallende broeken. Geleidelijk aan worden de kleuren minder fel en uitgesproken, en de hoofddoeken groter. Sommigen gaan in plaats van een hoofddoek een meestal zwarte *gimaar* dragen, daarbij wijzend op het feit dat die veel gemakkelijker te dragen is, 'want je doet het om en het blijft altijd goed zitten, het is geen gedoe met speeltjes en zo, het gemak dient de mens'. De *gimaar* wordt

ook allengs langer, of ze combineren deze met een lange losvallende jurk of jas (*jilbaab* of *abaya*). Soms is het een *gimaar* die je ook als gezichtssluier kunt gebruiken door hem omhoog over het onderste deel van het gezicht te trekken. Tenslotte wordt er als laatste stapje een gezichtssluier van een of meer laagjes bijgedragen.

In andere gevallen kan het om een vrij plotselinge omslag in de manier van kleden gaan Soms gingen ze heel snel over van 'geen hoofddoek' naar een *gimaar* met een lange jurk. Vaak was het moment waarop ze naar een nieuwe school gingen, een nieuwe baan kregen, of in een andere stad gingen wonen aanleiding om van kledingstijl te veranderen. Het is dan gemakkelijker om deze stap te nemen omdat je toch in een nieuwe omgeving terechtkomt, waar mensen niet weten wat voor kleding je eerder droeg. Op dergelijke momenten is het voor hen mogelijk om het heft in eigen hand te nemen, en een nieuwe wending aan hun levensloop te geven.

Bij de veranderingen in kledingstijl speelt ook nog een rol dat de aanschaf van herkenbaar islamitische kleding in de loop der tijd gemakkelijker is geworden, omdat er veel meer aanbod is gekomen. De bekeerlingen die in de jaren negentig bedekkende kleding wilden gaan dragen, wijzen vaak op de problemen die ze in het begin hadden om geschikte kleding te vinden. 'De enige voorbeelden die ik had waren oudere Turkse en Marokkaanse vrouwen die ik op straat zag, maar dat was absoluut niet mijn stijl, zo'n lange jas van de C&A, die ze toen vaak droegen en dan had je ook nog die gebloemde hoofddoeken...'. Toen er meer winkels en marktkramen kwamen waar je lange, maar ook wat meer modieuze kleding kon kopen, zoals Tekbir en later Manzaram, werd het gemakkelijker om geschikte kleding te vinden. Voor jonge meiden waren winkels als H&M een uitkomst, want dan kon je dezelfde kleding dragen als je klasgenootjes, maar door laagjes over elkaar te dragen het tegelijkertijd 'islamitisch verantwoord' doen. Bovendien was specifiek islamitische kleding, zoals de lange wijde jurken, *gimaar*s en gezichtssluiers, ook gemakkelijker verkrijgbaar toen moskeewinkels die gingen verkopen, islamitische winkeltjes zich erin gingen specialiseren, en ze via webwinkels te bestellen waren. Er kwamen ook meer vrouwen die ze bij terugkeer van een reis naar de Arabische wereld kleding mee terugbrachten. Maar nog steeds kopen vrouwen ook stoffen op de markt om kleding zelf te maken of te laten maken omdat dat toch goedkoper is, en de kleding dan precies de goede lengte heeft.[51]

3.2.2. Relatie met de ouders: overtuigen en onderhandelen

Hoewel lang niet alle ouders het gemakkelijk accepteren wanneer hun dochter moslim wil worden, is het vooral het dragen van een hoofddoek dat tot problemen tussen de nieuwe moslima's en hun ouders leidt. 'Ze vonden het wel belangrijk dat ik een geloof had gekozen, ze vonden alles best, behalve mijn kleding, mijn hoofddoek'. Ouders hebben vaak een negatieve connotatie bij een hoofddoek, vinden de publieke zichtbaarheid ervan moeilijk, ook omdat ze bezorgd zijn over hoe de buitenwereld zal reageren. Vaak droegen jonge vrouwen de hoofddoek lange tijd stiekem en alleen als ze uit de buurt van hun ouders waren. 'Mijn Marokkaanse buurmeisje deed haar hoofddoek op als ze bij haar vader in de buurt kwam, en ik deed de mijne juist af'. Sommigen mochten niet meer naar familie als ze een hoofddoek ophadden, 'ik was de schande in de familie', en ouders gingen niet meer met hen naar buiten. 'Hoe langer

[51] Op internet en YouTube circuleren instructiefilmjes over verschillende manieren om gezichtssluiers te dragen.

mijn kleren werden, hoe erger de ruzies thuis werden. Ik ben ook twee keer van huis weggelopen, en in contact met de politie geweest, want mijn vader kon heel agressief overkomen...' Andere ouders maken er niet zo'n probleem van of draaien snel bij. 'Mijn moeder zei wel, als je met zo'n gordijn op je kop rond gaat lopen, loop ik niet langs je op straat. Maar toen ik eenmaal die hoofddoek droeg, vond ze het eigenlijk wel heel mooi.'

Relatie met ouders

Uit de verhalen van de vrouwen komt naar voren dat de relatie met hun ouders heel belangrijk voor hen is.[52] Zelf benadrukken ze dat ze het heel pijnlijk vinden als die relatie wordt verbroken, omdat het in de islam juist heel belangrijk is om je ouders te respecteren en een goede relatie met hen te onderhouden, in het bijzonder met je moeder.[53] Juist daarom proberen ze het zo tactisch mogelijk aan te pakken en doen ze erg hun best hun ouders te overtuigen. De eerder aangehaalde scholiere die tweemaal was weggelopen vond van zichzelf dan ook dat ze het niet goed had aangepakt met haar ouders 'Als ik nu terugkijk op hoe ik het gedaan heb, ben ik er niet blij mee. Sommige meisjes betrekken hun ouders er heel goed bij. Die beginnen al gelijk, hé mam, pap, ik heb interesse in de islam. Dat heb ik nooit gedaan, ik heb ze nooit kunnen vertellen met wie ik omging, ze dachten echt dat ik contact had met de Taliban'.

Voor een ander duurde het vier jaar om haar moeder ervan te overtuigen dat een hoofddoek geen ramp was. De eerste twee jaar droeg ze hem stiekem, tot ze tenslotte het onderwerp ter discussie stelde 'Op een keer zei ik, je weet nu onderhand wel dat ik met een hoofddoek loop. Ik zal jou er niet mee lastigvallen omdat ik om je geef, maar mag ik dan wel in de schuur een spiegel ophangen zodat ik, als ik het huis uitga, hem om kan doen. Toen ze dat goed vond, was dat voor mij een stapje dichterbij acceptatie.' Wel weigerde haar moeder om met haar naar buiten te gaan. 'Tot we er toch weer een keer over praatten. Ik zei, ik hou nog steeds van je, ik ben nog steeds je dochter en ik kan nog steeds dingen doen en lachen met je, maar dit is gewoon een deel van mezelf geworden, het is geen pubergril. Dat kun je me niet afnemen, want het maakt me gelukkig. Toen ging ze met me naar de supermarkt, en daarna werd het hartstikke gezellig.'

Meer dan een hoofddoek

Voor ouders die een hoofddoek nog wel acceptabel vinden, vooral als die dan ook nog een vrolijk kleurtje heeft en aardig past bij de rest van de kleding, zijn de volgende stappen wel vaak 'een stap te ver'. 'Het ergste vonden ze de overstap naar echt islamitische kleding, een lange jurk, dat vonden ze erg. Het is niet meer de modieuze kleding. Ze vinden dat vaak lelijk, het ziet er niet uit.' Niet alleen bij de ouders van nieuwe moslima's, maar ook bij nogal wat Marokkaanse families leidde het dragen van een *gimaar* tot veel commentaar, en werd het hen soms verboden.

Een gezichtssluier gaat veel ouders echt te ver. Jonge vrouwen die nog thuis wonen mogen hem vaak niet dragen; voor hen is het verzet van hun ouders ertegen

[52] Veel vrouwen zijn op jonge leeftijd al geconfronteerd met familieproblemen. De ouders zijn gescheiden, een vader, moeder, of ander geliefd familielid is overleden; of ze hebben vanwege problemen een tijdlang niet thuis kunnen wonen.

[53] Vaak verwijzen ze naar de uitspraak van de profeet Mohammed 'Het paradijs ligt onder de voeten van de moeders'.

vaak doorslaggevend om dat dan maar niet te doen. Maar er zijn ook enkelen die voet bij stuk houden, zoals een jonge vrouw van Marokkaanse afkomst. 'Toen merkte ik pas hoe mensen beïnvloed worden door de media. Mijn vader zei, we zijn niet in Afghanistan. Mijn ouders wilden het gewoon niet hebben, die lange *gimaar* al niet, en die *niqaab* zeker niet. Maar ik heb ze heel duidelijk gemaakt dat het mijn keuze is. Ik heb zoiets van sorry, dat bepalen jullie niet.'

Maar ook getrouwde vrouwen dragen hun gezichtssluier soms niet als ze bij hun ouders op bezoek gaan. Ook zij hechten vaak erg aan de relatie met hun ouders en zijn dan ook het meest flexibel in hun opstelling ten opzichte van hen. Soms is hun familie niet eens op de hoogte. 'Mijn familie weet ook niet dat ik het draag. Dat doe ik ook heel bewust, want het was al een heel gesteggel met moslim worden, dat was al heftig genoeg.' Een andere bekeerlinge: 'Voor mijn moeder heb ik het lang verzwegen, en tot op heden doe ik hem af als ik ergens met haar heen ga. Want dat kan ik echt niet. Dat kan ik echt niet opbrengen.' Een andere getrouwde vrouw is opgehouden met het dragen van een gezichtssluier omdat ze het gevoel had dat ze hem niet kon dragen wanneer ze in de buurt van haar vaders huis kwam, die in dezelfde wijk woont. 'Ik schaamde me om hem soms wel en soms niet te dragen, want vooral als je een kind heb, ben je heel herkenbaar voor mensen.' Of ze proberen het hun ouders en henzelf zo gemakkelijk mogelijk te maken. Ze bellen op voordat ze op bezoek gaan om te informeren wie er nog meer in huis zijn; zo kunnen ze vermijden er tegelijkertijd te zijn met een man in wiens aanwezigheid ze eigenlijk een gezichtssluier zouden moeten dragen. En ze passen op andere manieren hun kleding aan. 'Je zult nooit een Nederlandse moslima zien die op visite is bij haar ouders met zwart aan. We doen allemaal lichte kleuren aan.'

Toch zijn er ook wel ouders die er gemakkelijker mee omgaan. Een enkele Marokkaanse familie vindt het geen probleem, omdat ze zelf zeer praktiserend zijn, en de andere vrouwen in huis ook een *gimaar* dragen. Maar ook bij nieuwe moslima's zijn er ouders die hun dochter blijven steunen. Een jonge bekeerlinge bijvoorbeeld kreeg veel steun van haar moeder. 'Mijn moeder gaat gewoon met mij over straat. Ze zegt, jij bent gewoon hetzelfde gebleven, je hebt niet van die terroristische gedachten, je bent niet veranderd, je bent nog gewoon mijn dochter.' En ouders vinden het soms ook moeilijk, omdat ze zich zorgen maken over wat anderen hun dochter aan zouden kunnen doen. 'Dadelijk loopt er een of andere gek rond en dan doet hij je wat aan'. Dezelfde moeder nam het ook voor haar dochter op als anderen haar bekritiseerden. 'Ze heeft wel heel veel commentaar gehad in het dorp, zo van, nou als het mijn dochter was, dan kwam ze er niet meer in of kreeg ze klappen. Dan zei ze, ik weet tenminste waar mijn dochter uithangt, ze is werken, zit in de moskee, of ze is thuis.'

Dat de afwijzende manier waarop ouders reageren op de kledingstijl van hun dochters, door die dochters als een groot probleem wordt ervaren blijkt ook uit de vele berichten op webfora die hierover gaan en waarbij aan anderen advies wordt gevraagd over hoe hiermee om te gaan. Vaak gaat het om meisjes van tussen de zestien en de twintig die een *gimaar* willen gaan dragen en lange losvallende kleding, of zelfs een gezichtssluier, en die ervan overtuigd zijn of al hebben ervaren dat hun ouders dat absoluut niet zullen accepteren. In de reacties worden verschillende oplossingen aangedragen. Sommigen stellen dat het helemaal niet nodig is om dergelijke kleding te dragen. Anderen wijzen erop dat het gehoorzamen van de ouders belangrijker is, vooral ook omdat een gezichtssluier niet verplicht is in de islam; een hoofddoek is voldoende. Weer anderen zijn van mening dat als je zelf een gezichtssluier als een verplichting ziet, je daar ook de consequenties uit moet trekken. Soms wordt ook het advies gegeven om te gaan trouwen, waar anderen dan weer op reageren met de

opmerking dat je dat niet lichtvaardig moet doen. Tenslotte worden er ook allerlei 'tussenoplossingen' en 'praktische tips' gepresenteerd, zoals het dragen van een jas over een *gimaar* zodat die minder opvalt en op een gewone hoofddoek lijkt, of het dragen van een sjaal die je over de onderkant van je gezicht kan trekken.

Kortom, zowel uit de gesprekken als uit het materiaal dat op webfora te vinden is, komt naar voren dat er een aanzienlijk aantal jonge vrouwen is dat van hun ouders geen hoofddoek, geen *gimaar*, en al helemaal geen gezichtssluier mag dragen. Hoewel er zeker ook jonge vrouwen zijn die er van hun ouders juist netjes en bedekt bij moeten lopen of een hoofddoek moeten dragen, is het onwaarschijnlijk dat ouders zo ver gaan om hun dochters een gezichtssluier op te leggen.

3.2.3. Echtgenoten: partnerkeuze en beïnvloeding

De vrouwen zijn allemaal van mening dat trouwen belangrijk is, want in de islam wordt het huwelijk positief gewaardeerd. De meesten zijn zelf getrouwd, soms al op jonge leeftijd, en degenen die dat nog niet zijn, geven nogal eens aan zo snel mogelijk te willen trouwen, natuurlijk mits er zich een geschikte partner aandient. Enkelen zijn gescheiden, vaak vanwege onenigheid met hun echtgenoot over de (dagelijkse) invulling en praktiseren van het geloof.

Nederlandse vrouwen en een moslimvriendje

Vaak wordt gedacht dat Nederlandse vrouwen zich bekeren en moslim worden omdat ze een islamitisch vriendje hebben, en, bij vrouwen die een gezichtssluier dragen, dat hun echtgenoot hen vervolgens hiertoe overhaalt of het zelfs oplegt. Bij vrouwen van Marokkaanse afkomst wordt er al haast als vanzelfsprekend vanuit gegaan dat ze alleen een gezichtssluier dragen onder druk van hun echtgenoot. De onderzoeksgegevens tonen duidelijk aan dat deze veronderstellingen onjuist zijn.

Het klopt wel dat een aantal nieuwe moslima's inderdaad op jonge leeftijd in eerste instantie met de islam in aanraking komt omdat ze een moslimvriendje hebben. Maar dat vriendje blijkt vervolgens maar een marginale of helemaal geen rol in hun bekering te spelen. 'Het is begonnen omdat ik op m'n veertiende een Marokkaans vriendje kreeg, lekker cliché. Maar in het begin speelde de islam helemaal geen rol. Ja, hij was moslim, maar verder deed hij er niets mee. Pas een aantal jaar laten, toen ik wilde samenwonen en dat volgens hem niet kon vanwege z'n ouders, ging ik me verdiepen in de Marokkaanse cultuur en kwam ik bij de islam uit. Ik ging boeken lezen en had het gevoel, daar wil ik meer mee. Maar ik hield dat verborgen voor mijn vriendje, dat was iets van mezelf. Op een gegeven moment wist ik meer van zijn godsdienst dan hij. Ik ging hem ook van alles vragen, zo van, hier staat dat je moet bidden, bid jij ook? Nou dat deed hij natuurlijk niet. Maar het effect was wel dat hij zich er ook meer in ging verdiepen.' Als dat laatste niet het geval is, kan een bekering het einde van de relatie betekenen. Een jonge bekeerlinge: 'Ik heb een jaar of drie een Marokkaans vriendje gehad. Ik ben toen zelf over de islam gaan lezen, hij heeft me er nooit iets over verteld, echt nooit. Hij was er helemaal niet mee bezig. Toen ik me bekeerd had, heb ik hem dat met heel veel aarzeling verteld. Hij had zoiets van, als dit is wat je wilt, dan moet je het doen. Maar hij wist natuurlijk dat relaties niet zijn toegestaan, ze weten allemaal heel goed dat dat niet mag. Hij begon zich schuldig te voelen, want hij zei, jij bent nu met islam bezig en ik niet. Zo is het uitgegaan.'

Kiezen voor een 'islamitisch huwelijk'

Hoe gaan ongetrouwde vrouwen te werk die zich al hebben bekeerd, en die al een grote hoofddoek, een *gimaar* of zelfs een gezichtssluier zijn gaan dragen? Of ze nu nieuwe moslima's zijn of van Marokkaanse achtergrond, ze geven er meestal de voorkeur aan om 'op islamitische wijze' een partner te vinden. Voor hen betekent dat niet alleen dat ze geen seksuele relatie met een man voor het huwelijk aangaan, maar ook dat ze maar beperkt contact met hem hebben. Dat contact verloopt vooral via de telefoon en internet; vaak spreken ze elkaar maar een beperkt aantal keer in persoon en dan ook nog in aanwezigheid van anderen. Voor nieuwe moslima's is het regelen van zo'n islamitisch huwelijk vaak extra moeilijk omdat ze hierbij niet op de steun van hun familie kunnen rekenen; ook kan bij een bekeerde moslima haar vader niet als huwelijksvoogd optreden, omdat hij niet moslim is.[54] In de praktijk komt het erop neer dat ze in eigen kring laten weten wel geïnteresseerd te zijn in een huwelijk met een 'praktiserende broeder'.

Sommige nieuwe moslima's, van wie een dergelijk huwelijk al een jaar of tien standhoudt, zijn enthousiast over deze manier van trouwen. 'Het eerste gesprek dat was een beetje aftasten, maar het tweede, dan ga je echt praten. We hebben alles besproken, wat verwacht je van een huwelijk, over het opvoeden van de kinderen, heel zakelijk allemaal. Dat is eigenlijk heel fijn, het is gewoon onderhandelen. Maar je kunt wel precies naar voren brengen wat jij belangrijk vindt. Bij het derde gesprek hebben we alles vastgelegd.' Het is vooral een pragmatische en rationele afweging die hier wordt gemaakt, en veel minder een emotionele kwestie.

Vrouwen van Marokkaanse afkomst die een dergelijk huwelijk sluiten wijzen er ook op dat dit geen 'traditioneel Marokkaans huwelijk' is, waarbij de ouders zich met de partnerkeuze bemoeien, maar waarbij vooral familierelaties of materiele zaken belangrijk worden gevonden. Vooral als haar eigen ouders, zoals vaak het geval is, niet streng praktiserend zijn, zijn ze vaak niet erg enthousiast wanneer hun dochter met een man wil trouwen die dat duidelijk wel is. Maar ze kunnen er weinig aan doen. 'Mijn familie was erop tegen. Maar ik heb gezegd, ik wil gewoon met hem trouwen. Ik voelde het gewoon, hij is het. Dus op een gegeven moment kunnen ze niks anders dan zeggen, ja het is goed.'

Maar ook 'islamitische huwelijken' gaan niet altijd goed. Het minst stabiel zijn de huwelijken van jonge meisjes die, achteraf gezien, ook naar hun eigen mening, te snel en impulsief zijn getrouwd. Vaak deden ze dat vooral om zo het ouderlijk huis te kunnen verlaten. Ze zien zo'n huwelijk als een manier om te kunnen gaan leven naar hun overtuiging, zich zeer bedekkend te kleden en een gezichtssluier te gaan dragen. Maar juist omdat ze nog zo jong zijn, en 'te weinig kennis hebben van de mogelijkheden die de islam biedt', geven ze aan dat ze 'te weinig hebben gevraagd'. Vooral als hun echtgenoot dan ook nog van alles heeft beloofd, maar dat niet waar kan maken, kan dit heel snel tot een scheiding leiden.'De thuissituatie was moeilijk, dus ik dacht van ja, als ik ga trouwen dan kan ik gewoon m'n geloof beter doen, dan kan ik m'n ding doen. Maar toen we een gesprek hadden, heb ik gewoon zo weinig gevraagd. Hij had ook gezegd dat hij een huis zou krijgen, en dat klopte niet. Vier weken later zijn we weer gescheiden.[55]

---

[54] Een huwelijksvoogd is in het klassieke islamitisch recht degene die de vrouw bij het sluiten van het huwelijk vertegenwoordigt; het is haar naaste mannelijke verwant. Het is ook degene die geacht wordt haar belangen te behartigen.

[55] Dat mannen zich niet sterk tegen dergelijke scheidingen verzetten, komt waarschijnlijk omdat het principe dat mannen verplicht zijn om in het levensonderhoud van hun echtgenote te voorzien (inclusief huisvesting) centraal staat in het islamitisch recht.

Maar ook wanneer dergelijke huwelijken meer weloverwogen gesloten worden, kan het mislopen. Dat komt omdat de huwelijkspartners nogal eens uiteenlopende ideeën over man-vrouw verhoudingen hebben en mannen een vertekend beeld hebben van vrouwen die een gezichtssluier dragen. Zij denken dat een dergelijke vrouw wel onderdanig zal zijn, en zijn onaangenaam verrast wanneer dat niet het geval blijkt te zijn. Zo wilde een vrouw van Marokkaanse afkomst vooral trouwen om dan in Saoedi-Arabië islam te kunnen studeren. Om dat te kunnen doen had ze namelijk een mahram nodig, en zowel haar vader als haar broer voelden er helemaal niets voor om die taak op zich te nemen. Ze zocht daarom een echtgenoot die haar interesse zou delen. Toen ze iemand had gevonden, waar haar vader overigens niets in zag 'omdat hij veel te traditioneel zou zijn', had ze een lijst met voorwaarden opgesteld: ze zouden binnen zes maanden naar Saoedi-Arabië gaan om zich daar verder in de islam te verdiepen, ze kon lezingen blijven geven, en problemen zouden ze op basis van de islam oplossen zonder inmenging van de Marokkaanse cultuur. Hoewel hij daarmee had ingestemd, bleek toch, zodra ze getrouwd waren, dat hij 'onvoldoende kennis van de islam' had. 'Hij vond dat ik hem in alles moest gehoorzamen omdat hij een man is. Hij wilde niet dat ik verder ging met mijn opleiding in Nederland en naar mijn reis naar Saoedi-Arabië kon ik ook fluiten'. Een jaar later werd het huwelijk ontbonden.

Getrouwde vrouwen en de gezichtssluier

Hoe gaan getrouwde vrouwen met het dragen van een gezichtssluier om? Is het zo dat het toch hun echtgenoten zijn die dit aan hen gaan opleggen? Of komt het vooral van de kant van de vrouwen zelf?

Vooral bij vrouwen die nog geen gezichtssluier droegen voor het huwelijk, leidt het dragen ervan tot veel discussie. Soms zijn hun echtgenoten het er wel mee eens, maar met de kanttekening dat het een weloverwogen beslissing dient te zijn en dat, als ze hem gaan dragen, ze daar ook consequent in moeten zijn. In veel gevallen, echter, zijn hun echtgenoten er, op z'n zachts gezegd, niet erg enthousiast over. Vooral nieuwe moslima's brengen dat nogal eens naar voren. 'Toen ik hem na de haj bleef dragen, zag hij het helemaal niet zitten. Inmiddels heeft hij het geaccepteerd, maar als ik hem vandaag afdoe, vindt hij dat alleen maar best'. Mannen vinden het vaak moeilijk om te gaan met de negatieve aandacht die hun vrouw op straat trekt.'Hij had er wel zijn twijfels over, maar ik was er vrij stellig in, ik heb hem daar eigenlijk min of meer mee geconfronteerd. Hij heeft het wel altijd gerespecteerd, nooit gezegd, ik wil het absoluut niet. Het komt ook door de reacties van de buitenwereld. Ik kan me daar goed van afsluiten, maar hij heeft er juist voelsprieten voor'.

En dan moeten deze mannen de kledingstijl van hun vrouw ook nog vaak bij hun familie verdedigen. Bij nieuwe moslima's kan daarbij meespelen dat die familie al 'helemaal niet zit te wachten op een Nederlandse schoondochter', 'ze me als niet-Marokkaanse toch al een rare vogel vonden', of dat vaders zelfs hun zoon niet meer willen zien 'want er was nog ergens een ongetrouwde nicht in Marokko waar hij mee had moeten trouwen'. Maar ook vrouwen van Marokkaanse achtergrond worden wel met verzet van de kant van hun schoonfamilie geconfronteerd. 'Hij had er geen bezwaar tegen als ik mijn gezichtssluier buiten droeg, zolang dat maar niet in de buurt van zijn familie was...Mijn schoonzusjes die hebben toch meer een modehoofddoek. Die zeggen, je bent echt niet beter dan wij, hoor. Dan denk ik, woh, ik heb nooit

gezegd, ik ben beter dan jullie of wat dan ook. Ik zit meestal met de vrouw van mijn zwager, zij is moslima geworden, een Nederlands meisje. Wij zitten echt wel op hetzelfde level.' Ook toen ze verder weg waren gaan wonen, zei haar man nog steeds, 'voor mij hoeft het niet', maar, 'nu is hij er ook aan gewend geraakt en zegt hij, het hoort gewoon bij jou'.

Locatie speelt wel vaker een rol. Een vrouw van Marokkaanse afkomst, die was begonnen met het dragen van een gezichtssluier toen ze op bezoek ging bij haar schoonzus in Engeland – 'daar droegen ze hem allemaal' – vertelde dat haar man wilde dat ze hem afdeed toen ze terug in Nederland was. 'Dat heb ik maar gedaan om ruzie te voorkomen, maar ik ben wel steeds blijven praten, zo van ik wil het doen. Hij wilde het niet. Maar hij zei wel dat hij het goed zou vinden als we uit het dorp naar de stad waren verhuisd. De dag na de verhuizing ben ik hem dus direct gaan dragen. Want dat was afgesproken, maar eigenlijk wilde hij het niet. Waarom niet? Omdat hij dan gezien wordt als de onderdrukker! Ik zei dat moet je naast je neerleggen, maar dat kon hij niet.' Hier wordt expliciet gezegd, wat vaak impliciet blijft. Mannen hebben niet alleen moeite met de vijandige reacties die hun vrouw op straat krijgt, maar voelen zich ook persoonlijk aangesproken omdat ze denken dat het publiek 'de schuld' bij hen legt.

In bovenstaande gevallen zijn vrouwen er wel in geslaagd om hun verlangen om de gezichtssluier te gaan dragen door te zetten. Maar er zijn ook nogal wat gevallen waarin hun echtgenoot het te gevaarlijk vindt, en daarom echt niet wil dat ze een gezichtssluier draagt of niet wil dat ze dat doet als ze alleen naar buiten gaat. Soms is dat ook een combinatie van bezorgdheid en bezitterigheid. 'Hij liet me nauwelijks meer alleen naar buiten gaan, wou liever dat ik met hem samen ging. Ik heb gezegd, ja, luister, ik ben gewoon altijd gewend om naar buiten te gaan, hoe dan ook. Ik wil gewoon ook naar vriendinnen en dat soort dingen. Toen mocht dat wel, maar ik mocht niet alleen reizen, en ik moest wel altijd bellen'.

Een enkele keer gaan mannen zich bemoeien met wat hun vrouw buiten draagt. In het bovengenoemde geval van de vrouw die naar Saoedi-Arabië wilde gaan, had haar man zo zijn eigen ideeën hoe zij zich nu als getrouwde vrouw zou moeten kleden. Terwijl zij gewend was lange kleding en gezichtssluiers in veel verschillende stijlen en kleuren te dragen, wilde hij dat ze een traditioneel Marokkaanse kleine gezichtssluier zou gaan dragen en zich verder in het zwart zou kleden. 'Hij begon zich echt met mijn kleding te bemoeien. Ik had zoiets van, ik heb hiervoor gekozen, ik loop al heel lang in een *abaya* en in een *jilbaab*, dus dat kun je niet maken.'

3.3. Motivaties van de vrouwen: bronnen van inspiratie

De vrouwen in dit onderzoek dragen overwegend een gezichtssluier uit religieuze overtuiging. Toch zijn ook zij van mening dat niet iedere vrouw die een gezichtssluier draagt, het om die reden doet. Sommigen wijzen erop dat het ook een 'pubergril' kan zijn, en dat het soms ook wel een beetje een hype onder jonge meiden kan zijn, zoals ten tijde van de ROC affaire, 'maar dan houden ze toch weer snel mee op'. Ook uit hun eigen verhalen komt naar voren dat, toen ze voor het eerst een gezichtssluier gingen dragen, dat soms ook was 'voor de lol' of 'omdat het spannend' was. 'Ik deed dat toen echt gewoon voor de lol, ik was er gewoon nieuwsgierig naar, vond het mooi, interessant'. Maar bij degenen die het consistent doen, zijn het de religieuze overwegingen die centraal staan. Daarnaast noemen enkelen het uiting geven van een

moslimidentiteit en het laten zien dat je ook als je een gezichtssluier draagt maatschappelijk actief kunt zijn.

Het echt en consequent gaan dragen van een gezichtssluier gebeurt niet van de ene dag of de andere, maar is onderdeel van een langer proces waarin vrouwen zich steeds meer in de islam gaan verdiepen en waarin vroomheid een steeds belangrijker onderdeel van hun leven uit gaat maken. De aanloop naar bekering, het gaan praktiseren, en tenslotte het dragen van de gezichtssluier kwamen vaak voort uit zingevingsvragen, in de trant van 'is dit het nou?' en 'hoe zit het met ziekte en doodgaan?' Op dergelijke vragen konden ze ook vaak geen antwoorden vinden binnen wat zij van huis uit hadden meegekregen. Een aantal vrouwen wees er zelf op dat ze gingen praktiseren nadat ze iemand in hun naaste omgeving hadden verloren en daardoor gingen nadenken over het leven en de dood.

Ze gaan op pad naar meer informatie in bibliotheken of gaan lezingen bijwonen. In hun verhalen over deze individuele zoektochten, over hun beleving van de islam en over hun overwegingen bij het gaan dragen van de gezichtssluier komen twee vertogen naar voren, het ene geworteld in gevoelens en ervaringen, het andere met het 'zoeken naar kennis' als centraal kenmerk. In de loop der tijd kon dit ook een collectieve dimensie krijgen. Dan gingen de betrokken vrouwen deel uitmaken van informele 'zustergroepen' of van losse netwerken van gelijkgestemden.

3.3.1. Emoties en ervaring: liefde en ontzag voor God

In hun beschrijving van het pad naar bekering, en het meer gaan praktiseren, staan gevoelens en ervaringen centraal. Een gevoel dat men iets mist in het leven, dat er iets ontbreekt, of een gevoel van onbehagen is duidelijk herkenbaar in veel verhalen. Het is vaak een moeilijk te omschrijven gevoel en heel persoonlijk; er klopt iets niet. Pas wanneer ze moslim worden, gaan praktiseren en vooral ook als ze hun kleding gaan aanpassen, vallen de stukjes op hun plaats.

De nieuwe moslima's waren vaak al langer met een zoektocht bezig in een innerlijke drang naar spirituele ontwikkeling. 'Ik ben heel erg aan het zoeken geweest, juist omdat ik me echt ongelukkig voelde. Eerst in m'n eigen religie die ik van huis uit had meegekregen, maar daar kon ik mijn antwoorden niet vinden. Ik ben zelfs nog naar bijeenkomsten van Hare Krishna geweest. De islam kwam als laatste want daarover had ik een heel negatief gevoel meegekregen van huis uit. Ik ben gewoon naar de bibliotheek gegaan, heb een Nederlandse koran gepakt, en ben gaan lezen, lezen en lezen.' Vaak waren ze teleurgesteld in de religie die ze van huis uit hadden meegekregen. Ze hoorden van anderen over de islam, en daar voelden ze zich goed bij. 'In het begin was het puur gevoel eigenlijk. Ik wist gewoon niet hoe ik het onder woorden moest brengen, dat was ook een van de redenen waarom ik het mijn moeder toen niet heb verteld. Mijn weg naar de islam is, om het zo maar te zeggen, niet een van de ratio. Daarom heet het blijkbaar ook geloven en niet weten. Achteraf is dat wel gekomen. Maar toen was ik daar helemaal niet bij bezig.' Het komt als een overtuiging van binnenuit, 'het was een gevoel van herkenning, de eenheid van de Schepper, dat heb ik altijd zo ervaren. Toen ik wist dat dat de essentie is van de islam, toen dacht ik, ja daar voel ik me goed bij.' Soms ook leggen ze uit dat je nu eenmaal niet alles kunt weten, 'Dat is wel iets wat me ook opvalt bij andere Nederlandse moslims, dat ze heel sterk hebben van ik moet eerst alles weten en dan pas kan ik moslim worden. Maar op een gegeven moment begrijp je dan dat kan niet. Je kunt niet alles weten want je blijf leren, altijd, de rest van je leven.'

De geboren moslima's wijzen op ook op een sterk gevoel dat er 'iets niet klopte', dat er 'iets ontbrak', of omschreven hun gevoel als 'wat ik deed, leek niet te voldoen', ze voelden zich 'niet compleet'. Zij hebben vaak wel al een vorm van religiositeit van huis uit meegekregen, maar hebben duidelijk het gevoel dat hoe ze hun leven leiden daar niet echt bij past. In sommige gevallen gaan ze eerst een sterk spirituele kant op, een direct ervaren, mystieke beleving, 'Ik ging vragen stellen aan Allah, over van alles en nog wat. Ik vroeg Allah mij een teken te geven, over het leven, over de wereld, en elke keer heb ik tekens gezien.' Maar vaker hebben zij het over het belang van het praktiseren, onder andere door 'echte' hijab in plaats van een 'modehoofddoek' te gaan dragen. 'Ik kreeg meer kennis en ontdekte dat wat ik deed niet helemaal juist was, niet correct.'

Opmerkelijk vaak gebruikten vrouwen een vertoog waarin 'liefde' en 'verliefdheid' centraal stonden. 'Als je de hoofddoek gaat dragen, als je inderdaad moslim bent, voor mij was het echt een soort verliefdheid op de islam. Je bent alleen maar daarmee bezig en je wilt alles weten. Je hart gaat sneller kloppen.' Iemand anders gebruikte het begrip *taqwa*. 'Het vloeit allemaal voort uit een overtuiging van binnenuit. Dat kan je verwoorden als liefde voor je Schepper, liefde is een aspect. Het is voor mij heel erg ontzag hebben voor. Het begrip *taqwa*, dat wordt vaak vertaalde met vrees, maar dat vind ik een tekortdoening. Het is veel groter, ik vind het best vertaald met ontzag hebben voor, want dat heeft die twee kanten, vrees en houden van.'

Ook op internet websites zoals Marokko.nl wordt vaak gesproken over liefde voor, verliefd zijn op, en houden van de islam. Bij deze nadruk op liefde/verliefdheid passen ook de romantische aankleding van islamitische websites en bijvoorbeeld de gekozen plaatjes bij avatars of nicknames (zoals rozen en zonsondergangen) of romantische teksten en motto's.

3.3.2. Het zoeken naar kennis

Naast het handelen op grond van bepaalde emoties en gevoelens speelt het verwerven van kennis een belangrijke rol in hun ontdekkingsreis naar het juist praktiseren van de islam. Terugkijkend op hun eerdere vormen van islambeleving spreken ze vaak over 'onwetendheid'. Zo leggen sommige vrouwen bijvoorbeeld uit: 'vroeger was ik onwetend, wat ik deed was fout maar dat deed ik uit onwetendheid, en onwetendheid wordt ons niet aangerekend'. Ze mengen een spirituele oriëntatie met een nadruk op het belang van het levenslang leren en kennis opdoen.

De manier waarop zij kennis vergaren is in de loop der tijd wel aanzienlijk veranderd en dat komt vooral door het enorm toegenomen aanbod aan informatiebronnen. De enkele vrouwen uit het onderzoek die zich begin jaren negentig al bekeerden, hadden niet veel meer dan wat boeken over de islam in de bibliotheek ter beschikking, 'dat was echt zo'n plankje, echt een paar boeken, als je dat vergelijkt met die meiden die nu allemaal op internet zitten.. '. Er werd nauwelijks iets voor vrouwen bij moskeeën georganiseerd en al zeker niet in het Nederlands.

Inderdaad is er vooral de laatste tien jaar een enorme ontwikkeling gekomen in de mogelijkheid lessen te volgen bij moskeeën, maar vooral internet is gaan fungeren als een belangrijke bron van informatie, met name ook voor vrouwen die niet in de Randstad wonen, of vanwege kleine kinderen niet erg mobiel zijn. Daar leggen ze vaak hun eerste contacten met gelijkgestemden, surfen op islamitische sites, downloaden filmpje en fatwa's (en vertalen die), ze volgen digitaal lezingen, luisteren naar Koranrecitaties, mailen, msn-en en chatten met anderen die zich in een

vergelijkbare situatie bevinden en doen zeer actief mee aan discussies over islam en moslims op fora van bijvoorbeeld Marokko.nl. Zo is het internet zowel een middel om religieuze kennis uit te breiden als een instrument om een gevoel van saamhorigheid te creëren en om directe sociale contacten te leggen.

Maar wat bedoelen deze vrouwen met kennis? Daarbij gaat het nadrukkelijk om kennis van de twee hoofdbronnen van de islam, de Koran en de Soennah van de profeet Mohammad, en daarnaast de eerste generaties van de gelovigen (*al-salaf al-salih*, de vrome voorgangers). Want die generatie 'heeft de directe uitleg gekregen en de praktijk het best gehandhaafd.' Enerzijds hechten ze veel waarde aan de grote en bekende standaardcollecties van overleveringen van bijvoorbeeld Al-Boekhari. Anderzijds noemen ze vaak de bekende Saoedische geleerden 'waarvan ik weet dat ze gerespecteerd worden en hun uitspraken waarde hebben', zoals Ibn Baz, Ibn 'Uthaymeen, en vooral ook heel vaak Al-Albani, geleerden die door wetenschappers als salafistisch worden aangeduid.[56] Maar deze vrouwen kunnen zich er vaak niet in vinden als ze het etiket 'salafistisch' opgelegd krijgen, tenminste niet als dat verwijst naar een bepaalde stroming in de islam. 'Als het erom gaat zoveel mogelijk de Koran en de Soenna van de profeet na te volgen, ja, dan ben ik wel salafistisch, maar dan zijn alle Moslims dat,' zeggen ze vaak. Wat hen verder met name tegenstaat is dat het salafisme geassocieerd wordt met radicalisering en het gebruik van geweld.[57]

3.3.3. Argumentaties voor gezichtssluiers

De vertogen over liefde en ratio, over gevoelens en kennis komen heel pregnant bij elkaar in de manier waarop de vrouwen praten over het dragen van een gezichtssluier. Voor hen is een bepaalde manier van kleding verweven met hun geloofsbeleving.

Allen geven aan dat het dragen van een gezichtssluier 'een daad van aanbidding' van God is, en dat ze het allereerst doen als een uiting van liefde voor God. Het is 'een manier om dichterbij Allah te komen en als bevestiging van de liefde voor mijn geloof'. Het kan een manier zijn om het eerste gevoel van verliefdheid op de islam te herbeleven. 'Op een gegeven moment wilde ik meer doen, iets extra's doen. Ik wilde dat intense gevoel weer terugkrijgen, en ik had het idee dat ik dat met de gezichtssluier weer zou krijgen.'

Terwijl voor sommigen het om een sterk spirituele ervaring gaat - sommige vrouwen vertellen dat ze het gevoel hadden te zweven, toen ze de eerste keer de gezichtssluier droegen - koppelen anderen het dragen van een gezichtssluier aan andere gevoelens. 'Het is een daad van aanbidding, zo ervaar ik het ook. En het versterkt je gevoel van identiteit, van moslim zijn, je gevoel van eigenwaarde.' Dat gevoel werd ook al door vrouwen genoemd wanneer ze in meer algemene termen over islamitische kleding spraken, maar dan vaak in wat meer prozaïsche termen

---

[56] Al-Albani verschilt wat betreft het islamitisch recht duidelijk van mening met de geleerden van de Saoedi-Arabische religieuze gevestigde orde zoals 'Abd al-'Aziz ibn Baz en Muhammad ibn 'Uthaymeen. Vanwege de controverse over zijn boek 'De sluier van de moslimvrouw', waarin hij aangeeft dat naar zijn mening een gezichtssluier niet verplicht is, moest hij Saoedi-Arabië in de jaren zestig verlaten, zie Stephane Lacroix, 'Al-Albani's Revolutionary Approach to Hadith', *ISIM-Review* 21, Spring 2008.

[57] Hier reflecteert hun opstelling de spraakverwarring die vaker zichtbaar wordt in discussies over het begrip salafisme. Het begrip salafisme heeft inderdaad de laatste .. jaren een opmerkelijke vernauwing ondergaan. Terwijl eerder dit begrip ook gebruikt werd voor de negentiende hervormingsbewegingen van mensen zoals Muhammad Abdu, staat deze term tegenwoordig synoniem met een sterk letterlijke interpretatie van de Koran en Soenna.

geformuleerd. ‘Als ik gewoon in m’n normale kleding loop, in een spijkerbroek of zo, dan voel ik me toch minder moslim.’

Sommigen verwezen in algemene zin, naar een goed gevoel. ‘Het gaf me gewoon een goed gevoel. Ik heb gezien hoe het leven was zonder hoofddoek, strak en sexy gekleed, en ik heb het gezien met hoofddoek en met *niqaab*, en hier voel ik me het beste bij.’ Allemaal geven ze aan zich met bedekte kleding en de gezichtssluier heel goed te voelen. Ze gebruikten daarvoor een scala aan termen, variërend van een enthousiast ‘ik voelde me echt, wow, dit is het, ik voelde me heel sterk’ tot een meer beschouwend ‘een gevoel van innerlijke rust’ of ‘je voelt je gesterkt’. Ook de ervaring te kunnen kijken zonder gezien te worden, vond men speciaal. ‘Het gaf me een soort veilig gevoel’ en ‘je voelt je ook dichter bij Allah staan, omdat Allah vraagt je iets en hoe meer je je plichten nakomt hoe dichter je het gevoel hebt bij Allah te staan. Het gaf me een heel krachtig gevoel van binnen.’

Voor deze vrouwen zijn dit soort gevoelens en ervaringen onlosmakelijk verbonden met hun stijl van kleding, en met het vergaren van echte kennis over de islam. Sommige vrouwen geven aan dat ze vanwege een gevoel wat ze hadden, zich meer gingen bedekken en pas later meer kennis opdeden en leerden over de correcte *hijab*. ‘Bij mij was het meer een gevoel, daarna ben ik gaan onderzoeken of het inderdaad onderbouwd kon worden.’ Anderen wijzen erop dat je op een gegeven moment kennis opdoet en begrijpt dat je je kleding moet aanpassen. Zoals een geboren moslima uitlegt ‘Ik heb altijd gezegd, het is belangrijk dat religie in je hart zit. Nu weet ik dat als het in je hart zit, zit het ook in je uiterlijk. Het begint bij je hart, maar als het innerlijke helemaal bezig is met religie zal het uiterlijk daarin meegaan’. Maar sommigen ergeren zich ook aan het directe verband dat tussen uiterlijk en innerlijk wordt gelegd. ‘Je merkt van andere moslims toch wel een bepaalde mate van respect voor de *niqaab*. Dat vind ik soms juist heel irritant, dat er automatisch gedacht wordt, dat je dus veel kennis van de islam hebt en dat je dus een heel goede moslim bent. Het uiterlijk kan wel wat zeggen, het zegt vaak wel wat over de mate van praktiseren, maar dat hoeft niet zo te zijn.’

Alle vrouwen geven aan dat de geleerden die zij respecteren geen eenduidig standpunt hebben over de gezichtssluier; sommigen zijn van mening dat het bedekken van het gelaat verplicht is, anderen dat het aanbevolen is. Een dergelijk verschil van mening betekent dat individuele gelovigen zelf een afweging dienen te maken van de standpunten van de geleerden, van de bewijzen die zij aanvoeren. ‘Ik kijk naar wat ze zeggen, ga zelf op onderzoek uit. Het heeft ook met gevoel te maken, in de zin van, wat je hart je ingeeft als het ware. Maar het moet wel ergens op gebaseerd zijn.’ Indien men er naar eer en geweten van overtuigd is dat het dragen van een gezichtssluier verplicht is, dan moet deze ook gedragen worden. Degenen die ervan overtuigd zijn dat de gezichtssluier sterk aanbevolen wordt, wijzen op de verdienste die het oplevert, want ‘ook als het niet verplicht is, dan is het toch een goede daad’. Juist omdat het aanbevolen en niet verplicht is, ervaren vrouwen het zo sterk als ‘een stapje extra doen’. Daarbij is het ook nodig dat je een gezichtssluier met een zuivere intentie gebeurt. ‘Als het goed is, doe je alles wat je doet met *iglaas*, met de zuivere intentie, dat betekent dat je het alleen voor Allah doet en niet bijvoorbeeld vanwege sociale druk, omdat de cultuur het zo voorschrijft, of omdat het een trend is.’

Vrouwen wijzen ook op het effect van het dragen van een gezichtssluier op gedrag. Het is niet alleen dat ze zich daar rustiger voelen, maar ‘Je wordt ook rustiger. Want als je een *niqaab* draagt dan ga je niet als een of andere kip zitten kakelen buiten, dat past er niet bij.’ Of ‘Vroeger was ik best stoer, met straattaal en zo. Nu ben ik veel rustiger geworden. ‘Je wordt er standvastiger door.’

De vrouwen benadrukken dus dat ze het dragen van een gezichtssluier als een vorm van individuele zelfdisciplinering zien, voor hen nauw verbonden met spiritualiteit. Maar tegelijkertijd maken ze ook duidelijk dat er een collectieve dimensie zit, want het dragen van een gezichtssluier is ook een manier om ongewenste seksueel-getinte aandacht van mannen te voorkomen. Ze wijzen erop dat in de islam de vrouw, en haar schoonheid (belichaamd in haar gezicht) als een diamant of parel wordt gezien. 'Als iedereen je gewoon kan zien, wat is er dan zo speciaal aan?' Een diamant zou je ook heel goed beschermen, 'het gaat er niet om om je af te schermen, maar om je te beschermen.' Ze zijn zeker niet van mening dat mannen niet voor hun eigen gedrag verantwoordelijk zijn; maar omdat je er niet van uit kunt gaan dat ze zich op de gewenste manier gedragen, is het verstandig om jezelf te beschermen, 'stelen mag ook niet, maar je gaat er toch niet vanuit dat niemand steelt, dus zet je je fiets op slot'. Deze vrouwen vermijden privé-contacten met niet-mahram mannen zo veel mogelijk. Op de websites waar ze actief zijn als webmasters, maken ze duidelijk dat die alleen voor vrouwen toegankelijk zijn, en wanneer ze aan algemene website deelnemen staat bij hun avatar vaak 'Geen Pm van broeders', of waarschuwen ze met een avatar met als tekst 'Do you think I am hot? So is hell! Lower your gaze!'.

Nu zijn de vrouwen zich er zeer wel van bewust dat het dragen van een gezichtssluier in Nederland andere gevolgen heeft dan wanneer dat in een land als Egypte, of nog sterker, Saoedi-Arabië – waar het vaak als verplicht wordt beschouwd - wordt gedaan. Het is waar dat veel vrouwen in Nederland die een gezichtssluier zijn gaan dragen, daarmee begonnen toen ze de umra of de haj deden, waar ze het dragen ervan als bijzonder positief ervaarden.[58] Maar er is natuurlijk een groot verschil tussen Saoedi-Arabië en Nederland. Daar maakt het deel uit van een geaccepteerde beleving van de islam, terwijl het in Nederland veel onbegrip en aandacht oproept. Juist vanwege die aandacht leggen veel vrouwen afkomstig uit landen waar de gezichtssluier wel gebruikelijk was, deze af zodra ze naar Europa reizen. De vrouwen die in Nederland een gezichtssluier dragen zijn al vaak met dit argument geconfronteerd. Zelf geven ze aan dat je zo inderdaad wel aandacht trekt, maar dat dat een andere vorm van aandacht is. Immers, vanwege hun allesbedekkende kleding is er niets te zien. Het is de geseksualiseerde aandacht die zij verwerpen.

Dit alles betekent niet dat uiterlijk en schoonheid voor hen onbelangrijk zijn, maar ze definiëren het op een andere manier. Binnenshuis of bij seksegescheiden gelegenheden (zoals huwelijken) dragen ze een wijde variatie aan kleding, en tutten ze zich uitvoerig op. Ook noemen ze wel als een voordeel van het dragen van echt Islamitische kleding (zoals lange jassen, abaya's en dergelijke) dat je eronder net zo modieus kunt zijn als je wilt. In meer algemene zin brengen ze er mooi uitzien in verband met reinheid en hygiëne. Maar interessanter is dat bijna alle vrouwen aangeven dat ze een gezichtssluier altijd al 'zó mooi' vonden, en dat als ze bijvoorbeeld een zuster met een gezichtssluier op straat zien, ze hen met trots vervuld 'ik vond dat toch heel fascinerend, het zag er zo af uit, helemaal bedekt, ik vond dat heel mooi.' Een aantal vrouwen geeft aan dat ze houden van de eenvoud van islamitische kleding, effen, in donkere bedekte kleuren en uit één stuk. Veel vrouwen omschrijven manier waarop een abaya of gimaar 'valt' als prachtig. Het gaat hierbij dus wel degelijk om een waardering voor een bepaalde esthetiek, maar eentje die afwijkt van het gangbare model, waarbij de zichtbaarheid van de vrouwelijke lichaamsvormen en het je mooi maken voor de buitenwereld (en er juist binnenshuis

[58] Uitleggen dat je geen gezichtssluier op hoeft bij hajj.

slordig bijlopen), een belangrijk onderdeel vormt. Met hun stijl van kleden streven ze naar een 'onzichtbaarheid' van het lichaam in de publieke sfeer. Daarmee belichamen ze een zuivere, antiseksuele en mysterieuze vorm van schoonheid, die spirituele ontwikkeling en zelfdisciplinering vereist.

Bij deze vrouwen komt hun consequent praktiseren van het geloof tegelijkertijd voort uit het 'volgen van je hart' en te 'doen waar je hart ligt', en wordt het verder ontwikkeld door het naleven van de opinies van geleerden die zij zelf als gezaghebbend beschouwen. Daarbij zijn ze echter van mening dat iedere gelovige zelf een afweging moet maken van de bewijzen. Men vindt het wel belangrijk om mensen te stimuleren in het doen van het goede, maar omdat alleen God kan oordelen over iemands intentie, over wat er in iemands hart zit, probeert men te vermijden om over anderen te oordelen. Deze ambivalentie komt ook naar voren in discussies over minder strenge vormen van kleding: men wijst die praktijk af, maar veroordeelt niet de persoon.

3.4. Deelname aan de samenleving: ambities en pragmatisme

3.4.1. Eigen ambities

De meeste, maar niet alle, vrouwen geven aan geen duidelijke carrièrewensen te hebben. Zij hebben voor zichzelf andere prioriteiten gesteld; wat zij relevant achten en waar zij waarde aan hechten, is een goede moslim, echtgenote en moeder zijn. Hiervoor is het belangrijk thuis te zijn, voor het huishouden en gezin te zorgen én zich te ontwikkelen in het geloof.

Onderwijs

De vrouwen in dit onderzoek hebben een breed scala van opleidingen gevolgd, en hun eindniveau loopt uiteen van een onvoltooid VMBO traject tot een universitair diploma. Meestal beginnen ze pas met het dragen van een gezichtssluier wanneer ze niet langer onderwijs volgen. Ook degenen die het eerder zouden willen doen, zien daar meestal vanaf, niet alleen omdat het op school niet is toegestaan, maar ook omdat hun ouders het er vaak niet mee eens zijn; zij dragen alleen een gezichtssluier wanneer ze buiten het blikveld van hun ouders zijn.

Degenen die zich niet door hun ouders laten beïnvloeden en al op jonge leeftijd redelijk consequent een gezichtssluier zijn gaan dragen, worden geconfronteerd met de vraag wat te doen met school. Afhankelijk van hoe belangrijk zij zelf hun opleiding vinden, gaan ze daar op verschillende manieren mee om. Bij een jonge bekeerlinge die vanwege haar gezichtssluier van de MBO opleiding werd gestuurd, speelde zeker ook mee dat ze al niet enthousiast was over die opleiding, 'ik vond het niet leuk, het is niet mijn ding.' Toen het dan ook nog niet bleek samen te kunnen gaan met haar vorm van praktiseren, hield ze ermee op: 'Ik begon steeds meer naar de mening te neigen dat een *niqaab* verplicht is, maar ja, ik zat op school. En op school ging het al niet echt... Toen ben ik naar school gegaan met m'n *niqaab*. Ik werd weggestuurd en heb ik me gelijk laten uitschrijven.' Voor deze jonge vrouwen, ongelukkig met hun thuissituatie en niet langer naar school gaand, lijkt een huwelijk met een praktiserende man vaak een aantrekkelijk perspectief.

Maar anderen kijken toch anders naar een opleiding. Een jonge vrouw van Marokkaanse afkomst had eerst geweigerd haar gezichtssluier bij een praktijktoets af

te leggen, waarover ze achteraf zei, 'het was ook een beetje puberaal gedrag'. Wat later besloot ze toch haar opleiding weer op te pakken. 'Ik heb het toen op een akkoordje gegooid en afgesproken dat ik m'n *niqaab* af zou doen als ik aan het werk was in het laboratorium en tijdens stages. Ik kwam binnen, legde mijn sluier bij mijn jas en mijn tas, en na afloop deed ik hem weer om en ging naar huis. Ik wou absoluut niet dat mijn gezichtssluier een belemmering zou zijn voor mijn ontwikkeling.' Zij voelde ook sterk de behoefte om te laten zien dat een gezichtssluier geen belemmering voor je ontwikkeling hoefde te zijn.

Het belang dat vrouwen met een gezichtssluier hechten aan het volgen van een opleiding loopt dus duidelijk uiteen. Het feit echter dan een aantal studentes een opleiding volg(d)en terwijl zij een gezichtssluier droegen, geeft aan dat er wel degelijk vrouwen zijn die dergelijke ambities hebben. Vooral de studie Arabisch is in trek bij hen, maar ze studeerden ook bijvoorbeeld rechten. Niet alle universiteiten sluiten vrouwen die een gezichtssluier dragen bij voorbaat uit; de Rijksuniversiteit Groningen volgt hierin een decentraal en flexibel beleid.

Werk en gezin

Hoe vrouwen tegen een opleiding aankijken heeft ook te maken met wat voor toekomstvisie ze hebben, zoals blijkt uit wat de hierboven aangehaalde vrouw die haar gezichtssluier wel in de klas wilde afleggen daarover zei: 'Toen ik me ging inschrijven aan de hogeschool, zeiden ze, dat gaat niet, u heeft een gezichtssluier en dat tolereren we hier niet. Ik zei, ik mag hem nu wel ophebben, maar ik ben wel degelijk van plan hem af te leggen tijdens de colleges en als ik voor de klas ga staan. Dit is iets van mij zelf, als ik buiten ben, houd ik hem gewoon op, dat vind ik heel prettig. Maar als ik voor de klas ga staan, bij stages, of als beroep, als ik ga functioneren als docente, dan doe ik gewoon mijn gezichtssluier af. Daar ben ik heel flexibel in, vooral omdat het voor mij geen verplichting in de islam is.'

De meeste vrouwen die consequent een gezichtssluier dragen richten zich niet echt op een maatschappelijke carrière. Dit betekent overigens niet dat ze erop tegen zijn dat vrouwen buitenshuis werken; het heeft voor hen zelf echter geen hoge prioriteit. De zorg voor het gezin, en dan vooral de kinderen, is voor hen, samen met het verder komen in de islam, een belangrijker levensdoel. Daarbij erkennen ze wel dat hun gerichtheid op gezin en religie alleen mogelijk is indien ze een echtgenoot hebben die in hun levensonderhoud voorziet. Vrouwen die niet in die positie verkeren, kunnen zich een dergelijke 'luxe' niet veroorloven. Die proberen werk te vinden waarbij ze zo weinig mogelijk in aanraking komen met hetgeen zij als bezwaarlijk zien (zoals alcohol, varkensvlees, muziek, en mannen), ook als dat werk duidelijk onder hun niveau ligt. Dat geldt overigens ook voor vrouwen die meer bedekkende kleding dragen dan een 'modehoofddoek', ook zij hebben regelmatig problemen om werk op hun niveau te vinden, en werken vaak bijvoorbeeld bij call-centers.

De vrouwen waren, voordat ze een gezichtssluier gingen dragen, werkzaam in een breed scala van beroepen, zoals juridisch medewerkster, beveiligingsbeambte, grondstewardess, en administratief medewerkster, ook werkten ze in de tuinbouw en deden ze fabriekswerk. Vaak gaven ze zelf hun baan op omdat het niet samenging met hun wijze van praktiseren, soms waren ze al niet meer welkom als ze alleen maar een hoofddoek gingen dragen. Wanneer ze dan een gezichtssluier gaan dragen, werken ze vooral thuis. Veel van hen lopen rond met plannen om een eigen bedrijfje op te zetten, zoals een webwinkel of doen thuiswerk als naaister. Veel van hen zijn ook actief in het (islamitisch) vrijwilligerswerk; ze organiseren lezingen over de islam, vertalen

islamitische teksten in het Nederlands, of geven ondersteuning aan vrouwen in een vergelijkbare positie.

De verhalen maken ook duidelijk dat vooral de laagopgeleide vrouwen buitenshuis werken zo wie zo vaak als een belasting zien, zeker zolang ze de zorg voor kinderen hebben (veel van de geïnterviewden hebben kleine kinderen). Zij beschouwen het als een verworvenheid en als een vorm van bescherming dat volgens de islam op mannen de verplichting rust om in het levensonderhoud van vrouw en kinderen te voorzien. Maar ook hoger-opgeleide vrouwen beschouwen dat als een verworvenheid. Zij wijzen er echter tegelijkertijd op dat in Nederland het dragen van een gezichtssluier en buitenshuis werken vaak moeilijk te combineren is. Daarbij maken ze overigens wel de kanttekening dat het voor een aantal functies niet noodzakelijk een belemmering is, maar dat men het in Nederland nu eenmaal niet wil. Een vrouw die een bestuursfunctie in het islamitische veld vervulde, merkte zelfs op dat het positief kan werken. 'Ik werkte heel nauw met mannelijke collega's samen, hele avonden lang vergaderen, en ik vond dat niet prettig. Ik dacht, ik kan nu stoppen met werken of ik kan de *niqaab* gaan dragen. dat maakte het voor mij juist weer gemakkelijker om gewoon te blijven werken.'

3.4.2. Integratie, assimilatie en uitsluiting

Zou het integratiebeleid zich specifiek moeten bezighouden met vrouwen die een gezichtssluier dragen? Uit het onderzoeksmateriaal wordt duidelijk dat onder hen veel Nederlandse bekeerlingen zijn en vrouwen van Marokkaanse afkomst die in Nederland opgegroeid zijn en hier hun schoolopleiding hebben gevolgd. Een aantal van deze vrouwen is bovendien hoger opgeleid. De Nederlandse bekeerlingen geven overigens zelf wel aan dat je door herkenbaar islamitische kleding te dragen, en zeker wanneer je een gezichtssluier draagt, vaak wordt aangezien voor 'een buitenlander of allochtoon'. Onder de vrouwen van Marokkaanse achtergrond zijn er wel enkelen die uit een praktiserende familie komen, maar voor de meesten geldt dat niet. Soms hebben ze juist een wat vrijere opvoeding gekregen dan in hun kring gebruikelijk was, en werden ze door hun Marokkaanse buren of familie als erg 'Hollands' gezien, waarmee ze enerzijds verwijzen naar een sterke individualisme (je niets aantrekken van wat anderen zeggen) en anderzijds naar bepaalde gewoonten (kinderen op tijd naar bed etc.).

De vrouwen vinden zelf niet dat ze zich afsluiten van de Nederlandse samenleving, althans niet meer dan sommige andere Nederlanders. Ze hebben daarbij sterk het gevoel dat er met twee maten wordt gemeten.[59] Ze werken inderdaad vaak niet buitenshuis, maar dat geldt wel voor meer vrouwen in Nederland, zeker als ze kleine kinderen hebben. Natuurlijk wijken ze in hun kleding sterk af van het gemiddelde, maar ook dat geldt wel voor andere groepen, waarvan de kledingstijl ook niet direct tot communiceren uitnodigt. Daarbij vinden ze overigens de vergelijking van de gezichtssluier met de bivakmuts heel storend; een bivakmuts draag je immers met een criminele intentie en daar willen ze niet mee geassocieerd worden, 'een bivakmuts, dat vind ik echt een belediging'. Vaak vragen ze zich af wat ze eigenlijk verkeerd doen. 'Oké, ik draag een lapje stof extra en ik vind het belangrijk om mijn geloof te praktiseren. Ik heb nog nooit iemand kwaad gedaan, ik ben nooit met justitie

[59] Vaak wordt deze groep impliciet vergeleken met seculiere voltijds buitenshuis werkende vrouwen. Indien men hen echter zou vergelijken met bijvoorbeeld bevindelijk gereformeerden, dan wordt het beeld anders.

in aanraking geweest. Mijn kinderen doen hun best op school, Mijn man heeft een vaste baan. We hebben allebei nog van ons leven geen uitkering gehad. We betalen netjes onze belasting. We spreken Nederlands. Wat willen ze nog meer van ons?' Wanneer ze over Nederland praten beschouwen ze dat duidelijk ook als hún land, maar ze vinden het wel heel jammer dat 'het oude Nederland, waar mensen de vrijheid hadden om hun eigen leven in te richten' steeds minder bestaat. Uitspraken zoals, 'ik heb hier echt bewust voor gekozen, ik heb zoiets van, laat mij gewoon mijn ding doen; dit is toch Nederland?!' of 'het Nederland zoals ik dat ken, is het land waar je mag zijn wie je bent, zolang je een ander niet lastig valt. Nou ik val niemand lastig..', kwamen vaak terug in de gesprekken. Wel verzetten ze zich sterk tegen de dwang tot culturele assimilatie waarbij deelname aan de samenleving in hyperbole termen wordt gezien als 'het drinken van alcohol en in je bikini meedoen aan een buurtfeest'.

Uitsluiting: de straat en de staat

In hun ogen gaat het dan ook niet om een integratieprobleem, maar is het een kwestie van uitsluiting, zowel in het leven van alledag als ook door instellingen.

Alle vrouwen hebben een lange lijst met onprettige reacties waar ze mee geconfronteerd zijn, variërend van commentaar van buren of andere mensen op straat op wat ze dragen tot scheldpartijen en zelfs (bedreiging met) fysiek geweld, zoals het bekogelen met blikjes, auto's die hen proberen aan te rijden, pogingen de sluier af te trekken, en doodsbedreigingen. Soms besluiten ze naar de politie te gaan, maar doen dan geen aangifte, maar een melding, omdat ze dan anoniem kunnen blijven. Of ze zoeken naar andere oplossingen, een nieuwe moslima was bijvoorbeeld verhuist. 'In de wijk waar ik nu woon heb ik gewoon goed contact met de buren, maar in de vorige wijk, dat was echt zo'n witte wijk, toen was net die discussie over dat alles gemengd moest worden... Nou de jaren dat ik daar heb gewoond, dat waren de ergste jaren van mijn leven. Ze willen je daar niet hebben, iedereen scheldt je verrot, niemand groet je. Als ik dan de buren gedag zei, kreeg ik een middelvinger bijvoorbeeld. Dan denk ik, hoezo willen wij niet integreren? Jullie willen ons niet hebben, denk ik dan. Mijn man had nog gezegd, dit is een nette buurt, het is hier lekker rustig. Nou, de buurman die eieren tegen de ramen kapot gooide, ik zeg, nou lekker rustig hier.'

Daarbij klagen ze net zo goed over moslims als niet-moslims. 'Van de allochtonen is ook niet iedereen dol op mij. Bij de Turken en Marokkanen, daar heb je net zo goed jongens die je uitschelden.' Een vrouw van Marokkaanse achtergrond: 'Het is, zeg maar, een Marokkaanse wijk waar ik woon. Ik ben hier echt puur gekomen omdat de school in de buurt is, ik vind het contact met de school heel belangrijk. Ze vinden me hier veel te Nederlands, ze zeggen, 'jij bent meer als Nederlanders'. Dat komt, ik wil dat mijn kinderen op tijd naar bed gaan. Dat ze eten wat de pot schaft. En als andere kinderen ons lastig vallen, spreek ik hun moeders erop aan. Kijk, de Nederlandse mentaliteit sluit veel meer aan bij de islam dan de traditionele Marokkaanse mentaliteit. Gewoon, val een ander niet lastig bijvoorbeeld.'

Sommigen hebben ook negatieve ervaringen met officiële instellingen zoals scholen, de gezondheidszorg en het openbaar vervoer. Een zwangere jonge Nederlandse bekeerlinge die naar herhuisvesting ging om te informeren naar een woning kwam onverricht ter zake weer thuis 'Ik begon normaal met hem te praten, en de situatie uit te leggen.. en hij zei echt zoiets van, nou ja, wat is dit nou, dat is toch niet normaal, zo kan ik geen gesprek voeren'. Ik zei nog, wat is nou het probleem, ik kan toch hartstikke goed Nederlands praten, maar het werd een heel gedoe, toen ben

ik maar weggegaan. Een andere nieuwe moslima kreeg een probleem met haar huisarts. 'Het was toen die meisjes werden geweigerd op school vanwege hun *niqaab*. Net in die tijd moest ik dus naar de huisarts toe, die wilde mij de toegang weigeren, omdat ik de andere patiënten bang zou maken. Ik zeg, sorry hoor, maar ik groet altijd beleefd goedemorgen, middag of wat dan ook. Iedereen groet altijd gewoon terug. Ik hou mijn handen expres in het zicht, dat ze niet kunnen denken, oh, wat zit ze daar onder te frutselen. M'n ogen zijn vrij. Ik praat overdreven duidelijk Nederlands met m'n kinderen, zodat ze weten dat ik Nederlands spreek, mij kunnen verstaan. Iedereen gaat gewoon verder met z'n tijdschriftje lezen, dus, zoveel angst zie ik niet in die wachtkamer.'

En vrouwen die de bus nemen, maken wel mee dat de chauffeur weigert de deur voor hen te openen, vooral buiten de grote steden in de Randstad.[60] Een wat oudere bekeerlinge wier jeugd sterk in het teken had gestaan van het oorlogstrauma van haar Joodse vader, vond dit met name heel kwetsend. 'Dat doet mij dus echt aan de tweede wereldoorlog denken. Ik trek daar nóóit een vergelijking mee, maar dat je niet in de bus mag! Ik heb een abonnement met een foto erop, ik wil best even mijn gezicht laten zien als ze dat willen, maar waarom zou ik dat de rest van rit ook moeten doen? Die chauffeur met *niqabi's welkom* in het raam, dat maakt je hele dag weer goed.'

De mate waarin ze negatief bejegend worden varieert met de tijd. Zo benadrukken een aantal vrouwen dat er duidelijk een verschil is tussen het zomer en het winterseizoen; het is vooral met warmer weer, wanneer men zich luchtiger gaat kleden dat de vrouwen met sterk bedekkende kleding heel zichtbaar zijn en daardoor het object van agressie worden. 'Het wordt weer zomer hoor, dan krijgen we het weer. In de zomer is het altijd meer. In de winter dan vinden ze het nog niks, maar dan valt het minder op'. Ze hebben allemaal de indruk dat vooral na de moord op Theo van Gogh het commentaar negatiever is geworden, en dat de fysieke agressie is toegenomen. Volgens hen komt dat niet alleen vanwege de algemene verharding van het politieke klimaat. Ze merken dat het vooral samenhangt met de momenten waarop politici uitspraken doen over een 'boerka-verbod'. 'Mensen op straat hebben dan blijkbaar het gevoel dat ze zich meer kunnen veroorloven'. In winkels krijgen ze meer commentaar, scholen laten hen voor de deur staan, buschauffeurs doen hun deur niet open, en de bank komen ze niet meer in. 'Mijn man heeft dus een eigen zaak. Iedere week ging ik op maandag even op de bank geld in de automaat storten, dat was handig, ik kwam er toch langs. En toen mocht ik opeens de bank niet meer in! Ik kwam daar iedere week op maandag en ineens dit, omdat er weer een debat was geweest...'

Reacties op uitsluiting

De vrouwen reageren op uiteenlopende manieren op uitsluiting. Deels is het een kwestie van karakter. Sommigen tillen er minder zwaar aan dan anderen of ze gebruiken humor om de situatie was minder zwaar te maken. Zoals een vrouw van Marokkaanse afkomst die met haar vriendin, ook met een gezichtssluier, de stad in ging, vertelde: 'Dan hoor ik, die kunnen toch niets zien. Ik zeg, oh nee, kunnen we niks zien?! Oh! Die kunnen wel zien! Nou zij allemaal lachen, wij ook, iedereen heeft plezier. Je hebt ook van die mensen die zeggen, oh ninja of oh zorro, dan zeg ik, hé kijk uit voor mijn ninja-ster. Je kunt er boos om gaan doen, maar het is gewoon de

[60] Zie ook filmpje op youtube

onwetendheid van de mensen.' Ook relativeren ze de problemen door erop te wijzen dat ze met buren ook goede contacten hebben, en op straat wel door mensen worden aangesproken, maar uit nieuwsgierigheid en op een prettige manier. 'Mensen zeggen ook wel, U praat Nederlands met de kinderen, wat goed. Dan zeg ik, ja, het is de enige taal die ik spreek, ik spreek geen andere taal'.

Een aantal vrouwen legt ook uit dat ze zich wel realiseren dat niet alleen vrouwen met een gezichtssluier negatief commentaar op straat krijgen. 'Stel dat ik heel dik was geweest, dan had ik ook commentaar gekregen'. Vrouwen van Marokkaanse afkomst werden ook wel uitgescholden toen ze nog geen herkenbaar islamitische kleding droegen. 'Op school in het dorp werd ik altijd voor Turk uitgemaakt, terwijl ik nota bene Marokkaans ben'. En bekeerlingen kregen al commentaar toen ze alleen een hoofddoek droegen, 'opmerkingen krijg ik toch wel, dus daarvoor hoef ik het niet te laten'.

De meeste vrouwen geven aan dat ze proberen zich er zo weinig mogelijk van aan te trekken, en geduld en zelfbeheersing uit te oefenen, hoewel dat niet altijd lukt. Geduld en zelfbeheersing zijn belangrijke deugden in de islam, maar het is niet altijd gemakkelijk om je daaraan te houden. Soms botst het ook met hun gevoel van eigenwaarde. Een vrouw van Marokkaanse afkomst: 'Soms doe ik een smeekbede bij God, zo van, laat me blind en doof zijn voor hun opmerkingen, want het is het niet waard. Maar soms kan dat me gestolen worden, omdat ik zoiets heb, ik ben ook trots op wat ik ben, het feit dat ik moslima ben. Ik vind niet dat als je moslima bent, dat mensen altijd maar over je heen moeten lopen. Dus als ik het nodig vind een smeekbede te doen, dan doe ik een smeekbede, maar als ik vind, ik moet voor mezelf opkomen, dan kom ik voor mezelf op.'

Ze vermijden situaties en omstandigheden waarbij ze problemen verwachten zoveel mogelijk. Ze halen hun rijbewijs en gaan met de auto in plaats van het openbaar vervoer. 'Vanwege de veiligheid neem ik de auto, mijn man gaat met de fiets naar zijn werk'. Ze laten zich brengen of ze gaan alleen met begeleiding (van een vriendin, familie of echtgenoot) de straat op. Ze vermijden drukke plekken en tijdstippen, zeker als ze met hun kinderen op stap gaan. Als ze het slachtoffer zijn geworden van (de dreiging met) fysiek geweld, gaan ze soms een tijdlang helemaal het huis niet uit omdat ze het te gevaarlijk vinden. Ook is dat nogal eens de reden dat ze zelf ophouden met het dragen van een gezichtssluier of dat onder druk van hun echtgenoot niet meer doen.

Zo veel mogelijk proberen onaangenaamheden voor te zijn legt een zware druk op hen. Het betekent dat ze zich vaak bezig zijn in te schatten hoe anderen op hen zullen reageren.'We zijn constant bezig met hoe de buitenwereld ons zal zien.. Mijn zoontje wil graag een speelgoedgeweer, maar mijn man wil het niet hebben, want dan denken de mensen slecht over ons. Mijn man zegt, hij gaat buiten spelen en ze zien hem met zo'n plastic geweer; kijk dan, terroristen..; de vader met een baard en zij loopt er zo bij. Kijk, wat ze die kinderen leren. Terwijl, als mijn buurjongetje het zou doen, dan zou er geen kip wat van zeggen. Maar ik merk in de praktijk wel dat mensen daar inderdaad wel op die manier op reageren.'

Wanneer ze het over toekomstplannen hebben, komt vaak het idee om naar een islamitisch land te emigreren ter sprake (in islamitische termen *hijra*). De meesten geven aan dat hun man dat ook wil, of dat het een van de dingen was die ze bij de onderhandelingen over het huwelijk hebben besproken. Enerzijds maken ze zich zorgen over hun kinderen en zijn bang dat die met het ouder worden steeds meer beïnvloed zullen worden door negatieve ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving, anderzijds lijkt het hen heerlijk om in een islamitisch land te wonen,

waar je de oproep tot het gebed vijf keer per dag hoort en het dragen van een gezichtssluier min of meer gewoon is. De landen die ze noemen zijn Saoedi-Arabië (ook vanwege de mogelijkheid je daar echt in de islam te verdiepen), Marokko, Jordanië, Egypte en Sharja (een van de Verenigde Arabische Emiraten, conservatiever dan Dubai). Maar ook Engeland wordt regelmatig genoemd als een land waar je minder tegenwerking hebt bij het beleven van je godsdienst en het veel gemakkelijker is een gezichtssluier te dragen.

Dit betekent niet dat ze concrete plannen hebben. Maar ze kennen allemaal wel vrouwen die naar het buitenland geëmigreerd zijn, omdat ze liever in een islamitisch land wilden gaan wonen. Er zijn ook webfora die zich specifiek op hijra richten en het is een onderwerp dat uitgebreid op algemene webfora bediscussieerd wordt. Soms gaan vrouwen en kinderen in het buitenland wonen en blijft de man nog parttime in Nederland vanwege zijn werk. Vooral voor de Nederlandse bekeerlingen kan dat zwaar zijn. 'Ik ben een tijdje in Marokko gewoond, omdat ik het zo spuugzat was hier. Vooral door de media. Ik wilde gewoon weg. Echt zalig om even geen tv meer te hebben Maar ik vond het gewoon niks zonder m'n man, dat had ik toch een beetje onderschat. Ik was daar ook wel echt op mezelf aangewezen en ik sprak de taal niet. En dat was nog voordat ik de *niqaab* ging dragen.'

Sommigen houden zich er ook niet mee bezig omdat ze niet uit Nederland weg willen. Ze realiseren zich bovendien dat het heel moeilijk zal zijn om daar bestaanszekerheid op te bouwen. Het hangt dus af van je financiële middelen. Degenen die op haj zijn geweest naar Saoedi-Arabië zijn vaak erg onder de indruk van hoe fijn het is om daar met een gezichtssluier te kunnen lopen, maar tegelijkertijd realiseren ze zich ook dat buitenlanders die daar werken het niet gemakkelijk hebben. Anderen benadrukken dat ze het recht hebben in Nederland hun religie te praktiseren. 'Het is altijd van van ja, dan moet je maar daar en daar naartoe gaan. Nee! Ik ben hier geboren en getogen, ik ben gewoon een Nederlander, dus ik laat me echt niet gek maken doordat ze zeggen van dan moet je maar naar Saoedi-Arabië of naar Iran. Ja, waarom? Straks gaan ze nog zeggen over het bidden, ja dat moet je maar in dat soort landen doen, in islamitische landen, niet hier. Want het begint bij een ding...'

Twee vrouwen, beide van Marokkaanse afkomst, waren daadwerkelijk met hun echtgenoten naar Marokko vertrokken, maar ook zij idealiseerden de situatie niet. Een van hen: 'De Arabische wereld is geen haar beter dan het westen, want waar wordt nou echt de zuivere islam toegepast?' Toch beviel het haar beter in Marokko dan in Nederland, omdat 'daar de oproep tot het gebed vijf keer per dag te horen is, en ondanks dat ik ook enorm met hen verschil in levensstijl, kijken zij me er niet op aan dat ik moslima ben en me volledig bedek.' Maar dezelfde vrouw schreef mij ook dat Nederland 'ondanks alles een grote bijdrage heeft geleverd aan de persoon die ik nu ben, aan mijn ontwikkeling en mijn inzicht'.

De vrouwen leggen ook vaak een zeker pragmatisme aan de dag en een bepaalde mate van flexibiliteit. Enerzijds wijzen ze erop dat moeilijke momenten een beproevingen van God zijn om je geloof en overtuiging op de proef te stellen. Maar de meesten zijn ook van mening dat dit niet te ver moet gaan, dat God het jou niet onnodig moeilijk maakt. Bovendien 'breekt nood wet', aangezien God niet wil dat je iets ergs overkomt. Zo geven de vrouwen weliswaar de voorkeur aan een vrouwelijke arts, maar als er geen vrouw zullen ze een man niet weigeren. 'Dat zouden wij nooit doen, de gezondheid van moeder en kind gaat voor alles. Dat zijn die traditionele culturele moslims'. Voor identificeren geldt hetzelfde, als het kan een vrouw, maar als het niet anders kan, dan identificeren ze zich ook bij een man.

3.4.3. ‘Het boerka-verbod’: waar gaat het over?

Op de vraag wat ze vinden van de publieke debatten over gezichtssluiers, reageren ze zonder uitzondering met de opmerking dat ze dit ‘zwaar overdreven’ vinden. Het gaat maar om een heel klein groepje vrouwen; en omdat het dragen van een gezichtssluier zwaar is en erg moeilijk vol te houden, ligt het, in hun ogen, ook niet erg voor de hand dat heel veel meer vrouwen dit zullen gaan doen. Ze verbazen zich er ook over dat er voortdurend situaties worden bedacht waarvan het erg onwaarschijnlijk is dat die zich zullen voordoen. Vrouwen die een gezichtssluier dragen begrijpen ook wel dat ze daarmee niet alle beroepen uit kunnen oefenen, bovendien ligt hun prioriteit daar ook vaak niet.

Misconcepties

Daarbij ergeren ze zich aan allerlei onjuiste vooronderstellingen. Het begint al met de term boerka, die ze allemaal vinden getuigen van onwetendheid, want, zoals eerder al duidelijk werd, ze dragen helemaal geen boerka maar een *niqaab*. In het rijtje landen waar ze wel zouden willen wonen, komen de Golfstaten wel voor – soms wijzen ze erop dat vrouwen met gezichtssluier daar op allerlei terrein actief zijn - , maar Afghanistan wordt niet genoemd.

Een vooronderstelling die hen bijzonder stoort is het idee dat ze door ouders, echtgenoot of anderen gedwongen worden een gezichtssluier te dragen. Een enkeling geeft wel aan iemand te kennen die het alleen droeg omdat haar echtgenoot druk had uitgeoefend, maar dat blijkt dan toch een tijdelijke zaak te zijn. ‘Ik ken een zuster die hem heeft gedragen omdat haar man dat graag wilde, maar zij kon daar dus niet tegen en die heeft net zo lang met hem gedebatteerd.. en ze heeft hem weer afgedaan.’Anderen wijzen er op dat er zeker mannen zijn die de bewegingsvrijheid van hun vrouwen sterk willen inperken omdat ze bijvoorbeeld bijzonder jaloers zijn, maar die vrouwen zijn echt niet geholpen met een verbod op het dragen van een gezichtssluier. In zo’n geval zal het resultaat alleen maar zijn dat die vrouw helemaal niet meer buiten komt. Ook noemde iemand het geval van een man die vanwege alle commotie rond gezichtssluier alvast zijn vrouw en kinderen naar het land van herkomst had teruggestuurd. Wat ze allemaal – en velen ook uit eigen ervaring – naar voren brengen is dat er zeker meer vrouwen zijn die wel een gezichtssluier zouden willen dragen, maar dat niet doen omdat hun familie of man dat niet toestaat.

Ook het argument van veiligheid vinden ze nogal vergezocht. Inderdaad zijn er in landen als Irak en Pakistan vrouwen met gezichtssluiers – of mannen die zich zo hebben vermomd - geweest die zich hebben opgeblazen.Maar dat ‘werkt’ alleen in een context waar het dragen van een gezichtssluier vaker voorkomt. In Nederland valt je juist heel erg op als je een gezichtssluier draagt, en om jezelf onherkenbaar te maken heb je geen gezichtssluier nodig. Wel proberen ze, zoals eerder opgemerkt, rekening te houden met het gevoel van onveiligheid dat ze zouden kunnen oproepen door bijvoorbeeld direct in duidelijk Nederlandse te groeten als ze ergens binnenkomen. In bepaalde andere situaties houden ze ook rekening met gevoelens van ongemak of onbehagen die ze oproepen door bijvoorbeeld wat lichter gekleurde kleding te dragen.

Radicalisering

De hele kwestie van veiligheid kan niet los gezien worden van het debat over radicalisering onder moslimjongeren en de dreiging van terreur. Gezichtssluiers worden daar nogal eens mee geassocieerd. Zo'n associaties is op zich wel begrijpelijk. Vaak worden foto's van vrouwen met een gezichtssluier ter illustratie gebruikt wanneer er over degelijke onderwerpen geschreven wordt. Zo staan er bijvoorbeeld op de voorkant van het boek 'Strijdsters van Allah' twee vrouwen afgebeeld die een gezichtssluier dragen.[61] Toch wordt uit het boek zelf nu juist duidelijk dat in kringen van radicale moslima's de gezichtssluier niet vaak wordt gedragen; het feit dat Soumaya S. – sterk aanwezig in de media - wel een gezichtssluier droeg is eerder uitzondering dan regel.[62] Een aantal vrouwen die een gezichtssluier draagt neemt niet alleen nadrukkelijk afstand van iedere vorm van (gewelddadig) radicalisme, maar houdt zich in het geheel niet met politiek en wil vooral 'met rust gelaten worden'. Anderen benadrukken dat het belangrijk is een onderscheid te maken tussen radicale islam en de vorm van praktiseren die zijzelf aanhangen.

Een reden waarom er ook in Nederland gemakkelijk een associatie wordt gelegd tussen radicale islam en gezichtssluiers is omdat een aantal moslima's die de processen tegen het Hofstadnetwerk en later de Piranha zaak op de publieke tribune bijwoonde met een gezichtssluier naar de rechtbank komt. Deze vrouwen dragen in het dagelijks leven heel vaak geen gezichtssluier en doen dat alleen als ze naar het gerechtshof komen, omdat ze, vanwege de grote media-aandacht, bang zijn met hun foto in de krant of op internet te komen en dan door familie of anderen herkent te worden. Dit werkt echter contraproductief, want het effect is dat ze juist op die manier aandacht trekken. Bij berichtgeving over deze processen worden dan ook juist vaak foto's gebruikt van vrouwen met een gezichtssluier.

Problemen met communicatie

De gezichtssluier als een obstakel voor communicatie is een onderwerp waar ze zelf ook over nadenken. Van de ene kant vinden sommigen dat ook zwaar overdreven, zoals duidelijk in de retorische vraag 'sinds wanneer communiceren wij?' Bovendien, ze dragen het vaak omdat ze bepaalde vormen van communicatie niet op prijs stellen, dat wil zeggen potentieel seksueel getinte aandacht van mannen. Daarbij gaat het dus om de 'inhoud' van de communicatie. 'Veel andere vrouwen vinden dat soort aandacht toch ook niet prettig.'

Maar communicatie is wel vaak een punt van discussie. Ze delen de mening dat je inderdaad moeilijk voor de klas kunt gaan staan met een gezichtssluier, maar 'dat ambiëren wij ook niet'. Er zijn ook vrouwen voor wie de problemen met communicatie een belangrijke reden zijn om de gezichtssluier niet te gaan dragen. 'Ik wil contact met mensen leggen, en een gezichtssluier schrikt af. Dat merk ik al sinds ik een *gimaar* draag, mensen reageren daar toch op een bepaalde manier op.' Een van de overwegingen van een vrouw die geruime tijd een gezichtssluier had gedragen om daar toch mee op te houden dat we nu eenmaal in Nederland leven, 'en ja de gezichtssluier wordt helaas gelijk getrokken met radicalisme, en dat is absoluut niet wat ik wil uitdragen, ik wilde ook laten zien dat het geen symbool van onderdrukking is, maar dat werkt toch niet.'

Tegelijkertijd hebben ze wel sterk de indruk dat het in normale situaties, zoals bij het kopen van een buskaartje, het spreken met iemand achter de balie en

[61] Janny Groen en Annieke Kranenberg, *Strijdsters van Allah. Radicale moslima's en het Hofstadnetwerk*. Amsterdam: Meulenhoff, 2006.
[62] Overigens heeft nu juist in deze zaak de advocaat beroep in cassatie aangetekend.

dergelijke, het er vooral van afhangt of men wíl communiceren. Zoals een van hen zei, 'Na de demonstratie tegen het boerka-verbod werd ik door een journalist opgebeld voor een telefonisch interview. Toen zei er dus iemand, ja het is toch vervelend dat ik je helemaal niet kan zien. Ik zeg, en wat zijn we nou aan het doen dan? We zitten aan de telefoon, je ziet me nou toch ook niet, en toch praten we met elkaar. Dat soort domme opmerkingen, zonder erover na te denken, daar stoor ik me wel aan tegenwoordig'. Ze erkennen trouwens wel dat het van twee kanten moet komen. 'Er zijn ook zusters die gaan schreeuwen en zo, ja dat helpt natuurlijk ook niet...'

(Deel)verboden

Een algeheel verbod wijzen ze vanzelfsprekend sterk af; ze vinden dat een duidelijk voorbeeld van discriminatie en het roept veel verontwaardiging op. 'Daar kreeg ik een hele discussie met m'n man over. Ik zeg ik doe 'm niet af; ik heb spaargeld - zolang ik die boetes kan betalen, betaal ik die boetes wel en anders blijf ik wel thuis. Hij weer, die zullen dat echt niet onbeperkt toestaan.. Ik zeg ja, wat willen ze nou gaan doen? Willen ze nou een moeder van drie kinderen in de gevangenis stoppen omdat ik een lapje stof draag?! Ik heb nog geen parkeerboete op m'n naam staan en dan gaan ze over zoiets lopen mekkeren.' Enkele *niqaab*draagsters zijn inmiddels ook bezig om te bedenken op wat voor manieren ze politici van gedachten kunnen doen veranderen.[63]

Van de verboden op deelterreinen die worden voorgesteld, roepen momenteel vooral het verbod om met een gezichtssluier te studeren en, nog meer, het verbod voor vrouwen om zo gekleed het schoolterrein te betreden de meeste weerstand op. In het eerste geval omdat zo het recht je te ontwikkelen je wordt ontzegd, en in het tweede geval omdat ze juist erg betrokken zijn bij de opvoeding van hun kinderen, en dat als een belangrijke taak zien. Zoals een vrouw op een webforum schreef, 'Ik draag zelf ook een *niqaab* en over een jaartje is het tijd voor mijn dochtertje om naar school te gaan; het is een islamitische school. Ik maak me zeer veel zorgen over het feit dat ik niet met haar naar binnen kan gaan op de eerste schooldag, niet naar rapportbesprekingen, enz. . Er wordt totaal niet gekeken naar de emotionele schade die deze maatregel kan veroorzaken bij de kinderen van de *niqaab*-moeders, je kind kan zelfs gepest worden. Ik zie het al voor me: "jouw mama mag niet op school komen na na na na na" bijvoorbeeld.'

[63] Op 30 november 2006 is er een demonstratie geweest waaraan vrouwen die een gezichtssluier dragen deelnamen, waarbij een petitie met 1000 handtekeningen is aangeboden aan de Tweede Kamer. Ook heeft .. een petitie opgesteld. Checken

4. Conclusie: draagsters en debatten

De afgelopen zes jaar is er zeer veel aandacht besteed aan een hele kleine groep vrouwen omdat zij gezichtssluiers dragen. De politiek en de media hebben zich met dit onderwerp beziggehouden omdat ze het dragen van gezichtssluiers verbinden met bepaalde maatschappelijke problemen. In de vorm van stellingen worden hieronder kort de conclusies van dit rapport samengevat.

1. Vrouwen die gezichtssluiers dragen, kunnen niet als één categorie beschouwd worden, en zeker niet als een categorie waarop het integratiebeleid zich specifiek zou moeten richten.

De vrouwen waar het hier over gaat hebben uiteenlopende achtergronden. Onder hen zijn niet alleen een aanzienlijk aantal Nederlandse bekeerlingen, maar ook de vrouwen van Marokkaanse achtergrond zijn in Nederland opgegroeid en spreken uitstekend Nederlands. Bovendien heeft een aantal een middelbare of hogere opleiding afgerond. Het is mogelijk dat er daarnaast nog een kleine groep slechtopgeleide, nauwelijks Nederlands sprekende migrantenvrouwen is die een gezichtssluier draagt. Maar het aantal vrouwen dat in zo'n geïsoleerde positie zit en geen gezichtssluier draagt is vele malen groter.

2. De meeste vrouwen die een gezichtssluier dragen doen dat op de eerste plaats op grond van religieuze overtuiging. Een klein aantal doet dit al voor langere tijd en zeer consistent; voor anderen is het een fase die ze op een gegeven moment weer achter zich laten. Ze staan overwegend een strikte letterlijke interpretatie van de teksten voor, maar velen wijzen ook op het belang van gevoelens en spiritualiteit.

Vrouwen die een gezichtssluier dragen doen dit overwegend op grond van religieuze motivaties. Ze volgen daarbij vaak strikte, letterlijke interpretaties en hechten veel waarde aan Saoedische geleerden, die overigens onderling van mening verschillen over de noodzaak van het dragen van een gezichtssluier. Toch gaat het niet alleen om 'een islam van regels', ook spirituele, gevoelsmatige ervaringen zijn in hun religiebeleving belangrijk.

De frequentie waarmee vrouwen gezichtssluiers dragen fluctueert. Sommigen doen het bijna altijd wanneer het volgens de regels nodig is, anderen zijn daar veel selectiever in, soms door de nood gedwongen. Voor sommigen is het een bepaalde fase; zij houden er op een gegeven moment weer mee op.

Daarnaast is er onder jonge vrouwen af en toe een kleine hype. Ze zijn aan het experimenteren met identiteiten, willen het eens uitproberen en vinden het wel spannend. Vaak gaat het ook om je afzetten tegen een samenleving, waarvan ze het gevoel hebben dat die hen uitsluit.

4. Er is geen causaal verband tussen het dragen van een gezichtssluier en de achterstelling van vrouwen. Voor de betrokken vrouwen is het noch een symbool van vrouwenonderdrukking, noch een middel daartoe. Mocht dit wel zo zijn, dan is een verbod op het dragen van gezichtssluiers geen oplossing.

De betrokken vrouwen benadrukken sterk dat zijzelf de keuze hebben gemaakt om een gezichtssluier te dragen. Voor hen is het vaak een manier om hun eigen levensdoelen, een stapje verder gaan in religie, vorm te geven. Ouders (zowel die van bekeerlingen als van geboren moslima's) zijn er vaak op tegen, en ook echtgenoten zijn er vaak verre van enthousiast over. Het is dan ook zeer waarschijnlijk dat er meer vrouwen zijn die graag een gezichtssluier willen dragen, maar dat van hun familie of echtgenoot niet mogen, dan vrouwen die daar tegen hun zin toe gedwongen worden.[64]

Mochten vrouwen toch een gezichtssluier dragen omdat hun echtgenoot dat voorschrijft, dan werken verbodsbepalingen contraproductief. Hun echtgenoten worden er niet minder dominant door, en de vrouwen lopen de kans helemaal niet meer buiten te komen. Bovendien straft een dergelijk verbod 'de slachtoffers', die zo ook nog uitgesloten worden van toegang tot onderwijs, openbaar vervoer etc.

4. Het dragen van een gezichtssluier vormt nauwelijks een bedreiging voor de veiligheid. De vrouwen zelf lopen een groter risico om slachtoffer van dreiging met geweld te worden. Wel kan de aanwezigheid van vrouwen met een gezichtssluier leiden tot een subjectief gevoel van onveiligheid.

Er zijn in Nederland nauwelijks gevallen bekend van vrouwen met een gezichtssluier die deze hebben gebruikt om zo criminele handelingen te verrichten. Wel is het zo dat hun aanwezigheid kan leiden tot een subjectief gevoel van onveiligheid. Een dergelijke beleving wordt gestimuleerd door de enorme aandacht voor 'de boerka' in de media en in de politiek, waardoor mensen het aantal draagsters zeer sterk overschatten. Deze negatieve aandacht lijkt ook de verbale agressie waar veel vrouwen die een gezichtssluier dragen last van hebben, te versterken.

5. Het dragen van een gezichtssluier kan de communicatie bemoeilijken. In hoeverre dit een reëel probleem is, is sterk afhankelijk van de context en van de manier waarop 'beide partijen' zich opstellen.

De gezichtssluier kan inderdaad de communicatie tussen burgers bemoeilijken. Daarbij dient onderscheid gemaakt te worden tussen aanwezigheid in de publieke ruimte enerzijds en face-to-face communicatie anderzijds. In het eerste geval wordt 'communicatie' door burgers op uiteenlopende manieren beleefd. Of 'communicatie' positief wordt gewaardeerd is ook afhankelijk van de aard van de communicatie. Vrouwen die gezichtssluiers dragen streven op hun manier naar een de-seksualisering van de publieke sfeer. Of gezichtssluiers inderdaad de communicatie serieus de belemmeren in face-to-face situaties, zoals in het onderwijs of de gezondheidszorg, hangt sterk af van de context en vooral van het feit of *beide* partijen bereid zijn om te communiceren. Voor sommige vrouwen zijn mogelijke problemen met communicatie en contact maken met anderen een reden om het dragen van een gezichtssluier op te geven of er niet aan te beginnen.

6. Of het dragen van een gezichtssluier de deelname aan de Nederlandse samenleving belemmert is vooral een definitiekwestie. Het gaat er dan om met welke groepen in de Nederlandse samenleving de draagsters worden vergeleken.

[64] Ook kwam in dit onderzoek naar voren dat er een aanzienlijk aantal vrouwen is dat al problemen krijgt wanneer ze een gimaar of zelfs een hoofddoek gaan dragen.

Deze vrouwen hebben hun eigen prioriteiten. Vaak vinden ze gezin en kennis van de islam van groter belang dan een maatschappelijke carrière. Ze hechten meer waarde aan religieuze verdienste dan aan welstand. Ze werken dan ook vaak niet buitenshuis, maar daar zijn ze niet uniek in; relatief veel vrouwen met kleine kinderen doen dat niet in Nederland. Er zijn ook andere groepen in Nederland voor wie een strikte opvatting van religie belangrijk is. In wezen doen ze niet veel anders dan de meeste mensen doen, omgaan met mensen uit hun eigen sociale kring. Daarnaast komt het ook voor dat ze actief worden buitengesloten door familie, buren, en instellingen.

7**. De aandacht voor gezichtssluiers is buitenproportioneel. Het gaat meer om symboolpolitiek dan om een werkelijk maatschappelijk probleem. Het is belangrijk om ook met deze vrouwen in gesprek te gaan.**

Uit de analyse van de wijze waarop gezichtssluiers onderwerp van publiek debat zijn geworden, blijkt dat met uitzondering van de eerste ROC zaak, in de meeste gevallen de media reageren op wat politici in het parlement en daarbuiten naar voren brengen.

De gezichtssluier fungeert als kristallisatiepunt van veel maatschappelijk onbehagen, maar is daar niet de oorzaak van. De draagsters zijn van mening dat er met twee maten wordt gemeten, dat zij het object van beleid zijn omdat het om een uiting van islam gaat. Er zijn immers veel meer vrouwen die slachtoffer zijn van huiselijk geweld, er is veel meer gedrag in de publieke ruimte dat angst aanjaagt, er zijn andere kledingstijlen die onbehagen, angst of afkeer oproepen, en er zijn veel meer mensen die zich isoleren van 'de samenleving' dan het kleine aantal vrouwen dat een gezichtssluier draagt. Bovendien, door het probleem van gezichtssluiers uit te vergroten en het te presenteren als een ernstig maatschappelijk probleem, dragen politici en media bij aan gevoelens van onbehagen en angst.[65]

Het verbieden van gezichtssluiers is vooral een vorm van symboolpolitiek en leidt de aandacht af van werkelijke problemen op het terrein van onderwijs, geweld in het openbaar vervoer en huiselijk geweld. Dat blijkt ook uit de disproportionaliteit. Vrouwen met gezichtssluiers wordt de toegang tot universiteiten ontzegd, maar het aantal vrouwen dat studeert is op de vingers van een hand te tellen en de onderwijsinstellingen vinden een algeheel verbod voor het onderwijs niet nodig. Vrouwen met gezichtssluiers wordt verboden als rijksambtenaar te werken, terwijl zich nog geen geval heeft voorgedaan. Er wordt bij het openbaar vervoer op aangedrongen om in de huisregels gelaatsbedekkende kleding te verbieden, terwijl het daar nauwelijks tot problemen leidt.

Dit wil niet zeggen dat er niet af en toe wrijvingen zijn. Mensen op straat kunnen zich inderdaad ongemakkelijk voelen wanneer ze iemand met een gezichtssluier zien, er bang van worden, het lelijk vinden of er een afkeer van hebben. Docenten kunnen het moeilijk vinden om onderwijs te geven aan iemand van wie je alleen de ogen kunt zien. Medisch personeel kan zich zorgen maken over de mogelijkheden om te communiceren. Het is dan ook belangrijk dat vrouwen die gezichtssluiers dragen zich bewust zijn van het feit dat dit het geval kan zijn en dat ook zij bijdragen aan het vergemakkelijken van de communicatie met verbale en non-verbale middelen. In plaats van alleen te verbieden zouden beleidsmakers kunnen overwegen om met draagsters van gezichtssluiers (of degenen die hen vertegenwoordigen) in gesprek te gaan.

---

[65] Het feit dat de media en politici de voorkeur geven aan de term 'boerka' boven gezichtssluier of *niqaab* draagt hier ook nog aan bij.